

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 902:728.81(497.4)(091)1.01

Prejeto: 6. 7. 2012

Katarina Predovnik

dr., izredna profesorica za arheologijo, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za arheologijo,
Aškerčeva 2, SI-1000 Ljubljana
E-pošta: katja.predovnik@ff.uni-lj.si

Slovenska arheologija in raziskovanje gradov

IZVLEČEK

Predstavljeni so ključni mejniki v razvoju arheoloških raziskav gradov na Slovenskem od prvih raziskovalnih izkopavanj v gradu Jama pri Postojni konec 19. stoletja do sodobnosti. Slovenska arheologija se je z gradovi srečevala predvsem v kontekstu varovanja kulturne dediščine, kjer so bile arheološke raziskave dolgo omejene izključno na izkopavanja ogroženih spomenikov. Postopna akumulacija podatkov in konceptni razvoj arheologije mlajših obdobj ob koncu 20. stoletja sta spodbudila poglobljeno obravnavo posameznih gradov, uporabo novih metod in pristopov v terenskih raziskavah ter problemske študije, utemeljene na materialnih virih. Podrobneje so prikazane novejša raziskava zgodnjih gradov v odnosu do predhodne poselitve.

KLJUČNE BESEDE

arheologija srednjega veka, arheologija novega veka, gradovi, mote, zgodovina raziskav

ABSTRACT

SLOVENIAN ARCHAEOLOGY AND CASTLE RESEARCH

The article presents key milestones in the development of archaeological research of castles in the Slovenian territory, from the first research excavations carried out in Jama (Lueg) Castle near Postojna at the end of the 19th century to the present-day. Slovenian archaeology used to deal with castles primarily in the context of cultural heritage protection, where archaeological research was for a long time limited exclusively to excavating endangered monuments. Gradual accumulation of data and conceptual development of archaeology of later periods at the end of the 20th century, however, gave a boost to in-depth investigation of individual castles, use of new methods and approaches in field research, and problem studies based on material sources. The article provides a detailed presentation of recent studies of earlier castles in relation to prior settlement.

KEY WORDS

medieval archaeology, post-medieval archaeology, castles, motte-and-bailey castles, research history

Uvod

Podobno kot v drugih evropskih deželah imajo arheološke raziskave gradov tudi na Slovenskem razmeroma dolgo zgodovino, saj prva izkopavanja in terensko dokumentiranje srednjeveških utrjenih objektov beležimo že konec 19. stoletja. Vendar pa so vse do začetka sedemdesetih let 20. stoletja slovenski arheologi gradovom in drugim srednjeveškim utrdbam namenili bolj malo pozornosti. V vsem tem času je bilo namreč arheološko raziskanih le kakih deset objektov, pa še ti praviloma v zelo omejenem obsegu. Obveljalo je splošno prepričanje, da arheološke raziskave najdišč in arhitekturnih spomenikov iz časa po letu 1000 niso smiselne zaradi obilice ohranjenih pisnih in likovnih virov, ki naj bi povsem zadoščali za celovito preučevanje in razumevanje preteklosti.

To stališče še dolgo ni bilo preseženo, in to kljub sočasnemu razvoju arheologije v drugih evropskih deželah in četudi so nekateri slovenski arheologi menili in ravnali drugače. Tako je, denimo, umetnostni zgodovinar, arheolog in etnolog Rajko Ložar v svoji razpravi o staroslovanskem in srednjeveškem lončarstvu že leta 1939 opozoril, da je raziskovanje materialne kulture srednjeveškega obdobja z arheološkimi metodami ne le smiselno, marveč nujno potrebno, saj ga nikakor ni mogoče v celoti nadomestiti s podatki, pridobljenimi iz pisnih virov.¹ Žal pa so njegova razmišljanja zaradi vojnega dogajanja in kasnejše Ložarjeve emigracije ostala brez odmeva ter niso spodbudila razvoja arheologije (poznega) srednjega veka in kasnejših obdobj. Ta disciplinarni premik se je zgodil šele več desetletij kasneje, postopno in sprva brez jasnih konceptualnih nastavkov. Arheološka izkopavanja srednjeveških in novoveških najdišč so bila le izjemoma zasnovana z jasnimi raziskovalnimi cilji; večinoma so potekala v sklopu obnovitvenih del in drugih gradbenih

posegov, ko je bilo treba rešiti dediščino pred uničenjem.

Arheologija srednjega in novega veka – in z njo tudi arheološko raziskovanje gradov in dvorcev – je na Slovenskem zrasla predvsem iz potreb in nalog spomeniškovarstvene prakse, ki se je ob vse številnejših konservatorskih posegih na arhitekturnih spomenikih in v mestnih jedrih od sedemdesetih let prejšnjega stoletja dalje soočala z velikimi količinami arheoloških najdb in drugih materialnih podatkov iz novejših obdobj. Sčasoma jih ni bilo več mogoče spregledati ali zanemariti, saj se po svoji naravi ne razlikujejo od prazgodovinskih ali rimskodobnih, a je bilo obenem treba zavzeti specifična znanja, da bi jih lahko ustrezno interpretirali. Upoštevaajoč sočasni razvoj arheologije drugod po Evropi se je tako pred dobrimi dvajsetimi leti tudi v Sloveniji dokončno oblikovala nova veja arheologije, t. i. arheologija mlajših obdobj, ki preučuje materialno dediščino od visokega srednjega veka do sodobnosti.²

Arheološke raziskave gradov v obdobju pred drugo svetovno vojno

Prvo pravo arheološko raziskavo srednjeveškega gradu na naših tleh je leta 1892 opravil Alfons Müllner, tedanji kustos kranjskega deželnege muzeja, ki je izkopaval v gradu Jama (Lueg) pri Postojni.³ Ta izkopavanja obenem štejemo za prvo načrtno arheološko raziskavo kakega najdišča iz obdobja poznega srednjega veka pri nas. Müllner je namreč z izkopavanji želel znanstvenokritično preveriti legendo o Erasmu Jamskem. Izkopaval je za stavbnim kompleksom predjamskega gradu, v vhodnem delu t. i. Erasmove jame, ki jo zapira poznosrednjeveški zaporni zid z gotiskim portalom. Območje za zidom je bilo zapolnjeno z ruševinskimi nasutji, v katerih je Müllner med drugim našel ostanke srednjeveške oborožitve, kot so železne osti puščic za samostrel, napenjalni mehanizem samostrela in polovica kamnite krogle. Odkril je tudi pooglenele ostanke lesenih tramov in razrušene zidove srednjeveških stavb z ognjiščem in cisterno, v kateri so zbirali kapnico. Müllner je menil, da je bilo jamsko zavetišče namenjeno grajskemu oskrbniku, morda pa tudi gospodu kot utrjeno pribežališče v primeru obleganja. Razrušene zidove stavb in najdbe orožja je povezal z legendarnim obleganjem gradu leta 1484, ki se je končalo s smrtjo Erasma Jamskega zaradi izdajstva enega njegovih služabnikov.

¹ Ložar, Staroslovansko. V uvodu je Ložar poudaril dotedanje slabo poznavanje materialne kulture srednjega veka in obenem utemeljil potrebo po tem, da se prav arheologija s svojimi metodami in pristopi usmerjeno vključi v raziskovanje (poznega) srednjega veka in celo kasnejšega časa. Ložar je sicer zasnoval obsežnejši teoretski uvod v to študijo, v katerem je analiziral vlogo zgodovinpisja in arheologije pri preučevanju srednjega veka, vendar celotno besedilo ni bilo objavljeno. Rokopis z naslovom »Prispevki k arheologiji našega srednjega veka«, ki ga hrani Narodni muzej Slovenije, je pred nekaj leti podrobno analiziral in objavil Tomaž Nabergoj (Nabergoj, Muzealec, str. 178–182). Ložarjeva teoretska utemeljitev arheologije srednjega (in novega) veka ter njegova refleksija razmerja med arheologijo in zgodovinpisjem sta za čas in okoliščine, v katerih sta nastali, presenetljivo zreli in domišljeni; le obžalujemo lahko, da so njegovi razmisleki ostali v predalu. Opozoriti velja, da so razprave z zelo podobnimi stališči drugod po Evropi, v mnogo številnejših in raziskovalno bolj razvitih arheoloških okolišjih, objavljali šele v sedemdesetih letih 20. stoletja; prim. Predovnik in Nabergoj, Arheološke raziskave, str. 283.

² Za podrobnejšo teoretsko utemeljitev in zgodovino arheologije mlajših obdobj na Slovenskem prim. Nabergoj, Arheologija in gotika; Predovnik, Cur archaeologia; ista, Nova obzorja; Predovnik in Nabergoj, Arheološke raziskave; Predovnik, Transcending.

³ Müllner, Die Felsenburg Lueg.

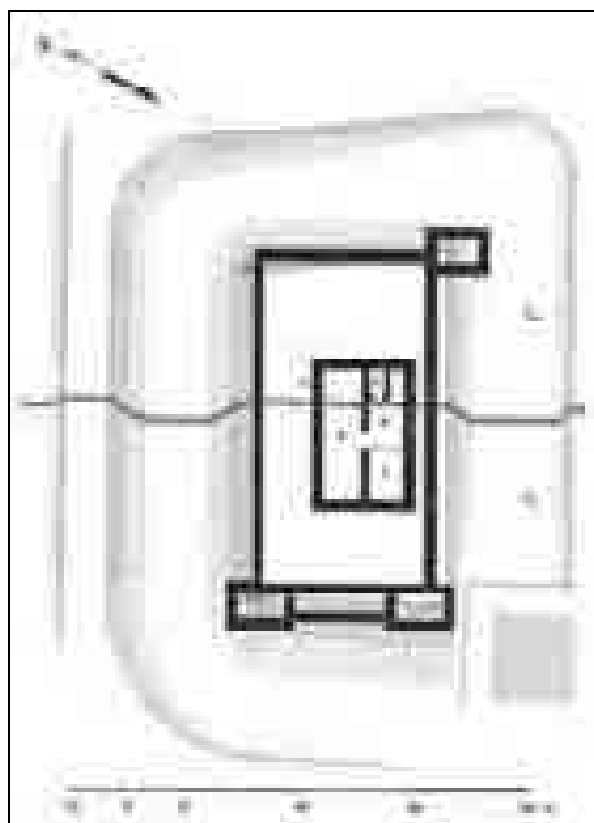
Predjamski grad z okolico je bil kasneje še večkrat arheološko raziskovan. V letih 1921, 1932 in 1941–1943 so v jamskem rovu pod gradom, imenovanem Konjski hlev, potekala izkopavanja, ki so jih vodili nadzorstvo za starine iz Trsta in takratni lastnik gradu, Hugo von Windisch-Graetz, med drugo svetovno vojno pa Ferdinand Arnreiter in Rudolf Ferenčak. V tem rovu so našli sledove človekove prisotnosti od eneolitika do srednjega veka, vendar ni bil v uporabi neprekinjeno. Poleg lončnine in drugih uporabnih predmetov so odkrili več ognjišč in celo žitnih zrn (rži). Rov so v prazgodovini in pozni antiki, morda pa tudi kasneje, občasno uporabljali za pokopavanje. Med srednjeveškimi predmeti iz Konjskega hleva so posebej zanimive najdbe steklenega pivskega posodja, domnevna steklena svetilka in okensko steklo – okrogli pihanci iz 14. in 15. stoletja. Najverjetneje so jih v rov zanesli skupaj z drugim odpadnim materialom ob gradnji renesančnega gradu v sredini 16. stoletja, ko so tam uredili hlev za konje.⁴

Z imenom Alfonsa Müllnerja povezujemo tudi začetke raziskovanja srednjeveških zemljenih utrd. Med njimi najdemo prave mote, torej gradove z obrambnim ali tudi rezidenčnim jedrom na umetno nasutem zemljenem griču, ki ga praviloma obdajata obrambni jarek in zemljen nasip, kakor tudi neprave mote ali *hausberge*, ki so po obliki zelo podobne prvim motam, a njihovo jedro ni v celoti umetno nasuto, temveč je izdelano s preoblikovanjem naravnih vzpetin.⁵ Müllner je prvi temeljito opisal tri mote, Kosovo gomilo v Razvanju (1878), Atilov grad pri Spodnjem Kocjanu in Repnikovo gradišče pri Velikem Tinju (obe 1894), vendar jih ni posebej raziskoval. Pravzaprav niti ni vedel, da gre za srednjeveške objekte; prvega je označil za prazgodovinsko grobno gomilo, druga dva pa za kulturna objekta neznane starosti.⁶

V času do druge svetovne vojne so bile prav zemljene utrdbe skorajda edina skupina gradov, ki so jih arheologi raziskovali. T. i. *hausbergi* so posebej zanimali Walterja Schmida, ki je dokumentiral več takšnih najdišč na Štajerskem, Kranjskem in Koroškem, na nekaterih pa je tudi izkopaval, npr. na Starem gradu oziroma Preseku pri Črešnjevcu, v Pekrah pri Mariboru in Grobljah pri Žlanu v Bohinju. Schmid je bil sicer izkušen in dejaven

terenski arheolog, a je pogosto zelo pomanjkljivo dokumentiral in objavljval svoja odkritja, zato imamo danes na voljo le približne in nezanesljive podatke. Tako naj bi na Preseku našel ostanke stavbe z ognjiščem znotraj utrjenega predgradja, v Pekrah poročala o kamnitem tlaku ob prehodu preko krožnega obrambnega jarka in pravokotnem kamnitem ognjišču, v Žlanu pa je izkopaval ostanke domnevne utrjene kmetije. V skladu s tedaj splošno razširjenim mnenjem je vse *hausberge* datiral v 9. in 10. stoletje ter jih interpretiral kot protimadžarske utrdbe.⁷

Poleg tega je Schmid leta 1939 izkopaval še na lokaciji Gradišče v Starem trgu pri Ložu.⁸ Najdišče si je prvič ogledal leta 1916 in že takrat dokumentiral ostanke utrjenega stavbnega kompleksa pravokotne zasnove, ki ga je interpretiral kot srednjeveško plemiško bivališče. Ni povsem jasno, kdaj natanko

Stari trg pri Ložu, Gradišče ali Nagliški stolp. Reprodukcijska originalnega tlorisnega načrta iz terenske dokumentacije izkopavalca Walterja Schmida (Petru, *Rimska utrjena vila*, str. 117).

⁴ Korošec J., Arheološke ostaline; Korošec P., Nalaz.

⁵ Poimenovanje »mota« je historično, gre pa za latinizirano besedo galo-frankovskega izvora. V slovensko kastelološko terminologijo je izraz vpeljal Ivan Stopar, Razvoj, str. 181. *Hausberg* je nemška beseda, ki se je v nekaterih pokrajinah Avstrije uveljavila kot ljudsko poimenovanje za ostanke srednjeveških zemljenih utrd. Nemški raziskovalci raje uporabljajo izraz *Turmhügelburg*. Za poskus terminološke in tipološke sistematike gl. Hofer, Krenn in Blesl, *Hausberge*; prim. Predovnik, *Kosova gomila*, str. 377–378.

⁶ Müllner, *Archäologische Excurse*; isti, *Das Gradišče*; isti, *Eine heidnische Opferstätte*.

⁷ Schmid, *Die Ringwälle*, str. 271, 277; isti, *Beiträge*, str. 35–41; isti, *Südsteiermark*; prim. Predovnik in Grosman, *Turmhügelburgen*, str. 209. Danes velja, da so mote pričeli graditi okoli leta 1000 na območju današnje severne Francije in severozahodne Nemčije, avstrijske dežele in sosednje pokrajine pa so se z njimi spoznale šele dobro stoletje kasneje.

⁸ Ledina je bila v tedanji zemljiški knjigi poimenovana Naglischturm / Nagliški stolp.

je Schmid izkopaval v Starem trgu in ali ni morda izkopaval prvič že leta 1916. Sodeč po njegovih opisih in skicah je v ravnini ob robu Starega trga nekoč stala pravokotna stavba velikosti 13,10 x 9,20 m, obdana z obzidanim pravokotnim dvoriščem velikosti 29,60 x 15,90 m. Obzidje je bilo na treh vogalih okrepljeno s pravokotnimi izstopajočimi stolpi, z zunanje strani pa ga je obdajal približno 12 m širok jarek. V enem od prostorov znotraj glavne stavbe so bili izkopani temelji pravokotne lončene peči, v njeni bližini pa so bili najdeni odlomki zeleno loščenih pečnic, najverjetneje iz 16. stoletja.⁹

Dileme arheologije srednjega veka v povojnem obdobju

Medtem ko si Müllner in Schmid nista belila glave z dilemo, ali naj se kot arheologa ukvarjata s poznosrednjeveškimi in celo mlajšimi najdišči ali ne, pa je v času po drugi svetovni vojni, ko se je slovenska arheologija v novi državi postavljala na nove temelje, kljub prvim poskusom teoretske utemeljitve arheologije srednjega (in novega) veka prevladalo drugačno mnenje. Podobne poglede kot Ložar je zastopal le Josip Korošec, ki je leta 1950 v *Zgodovinskem časopisu* objavil programsko razpravo o nalogah sodobne arheologije. V njej je med drugim zagovarjal stališče, da je arheološko raziskovanje materialnih ostalin »zgodovinskega časa« legitimno ter da je arheologija v svojih interpretacijah lahko enako suverena kot pri raziskovanju prazgodovinskih obdobj.¹⁰ Vendar Korošec ni našel pravih somišljenikov ne med arheologi ne med zgodovinarji. Zgodovinar Bogo Grafenauer, ki se je pisno odzval na Koroščevo objavo, je utemeljeval nasprotno prepričanje, da lahko arheologija s svojimi specifičnimi metodami pri raziskovanju srednjega veka in kasnejšega časa zgolj pomaga zgodovinopisju in pri skrbi podatke, ki so morda potrebni za razjasnitev nekaterih raziskovalnih vprašanj. Kar zadeva interpretacijo podatkov, pa je bil Grafenauer prepričan, da mora ta ostati v domeni zgodovinarjev.¹¹ S tem se je vsebinska razprava pravzaprav končala, v slovenski arheologiji pa se je splošno uveljavilo prepri-

čanje, da je legitimnost arheološkega raziskovanja preteklosti opredeljena predvsem z odsotnostjo ali vsaj skromnim številom ohranjenih pisnih virov.

V tem kontekstu je treba razumeti nadaljnjo usodo arheoloških raziskav nekaterih slovenskih gradov v desetletjih po vojni. Do kakšnih absurdov je vztrajanje pri ločevanju med »arheološkimi« in »zgodovinskimi« obdobji in spomeniki pripeljalo, lahko ponazorimo na primeru dveh gradov, kjer so izkopavanja potekala pravzaprav sočasno, v letih 1954 in 1955, vendar iz različnih izhodišč.

Na pobudo škofjeloškega Muzejskega društva je leta 1954 arheološka ekipa Narodnega muzeja v Ljubljani pod vodstvom Staneta Gabrovca pričela izkopavati na Kranclju nad Škofjo Loko. Umetna vzpetina, za katero so domnevali, da je prazgodovinska grobna gomila, se je kaj kmalu izkazala za ostanek srednjeveškega utrjenega stolpa. Arheolog prazgodovinar je raziskavo nemudoma opustil oziroma jo prepustil umetnostnemu zgodovinarju Cernetu Avguštinu, ki je prevzel vodenje izkopavanj in jih v letu 1955 tudi uspešno dokončal. Ostanke nekdanjega Zgornjega stolpa, izpostavljene utrdbe nad škofjeloškim gradom, so bili v celoti raziskani, odkriti zidovi pa so bili nato celo sanirani in prezentirani. Avguštin je sprotno objavil dve poročili o izkopavanjih, v katerih je predstavil arhitekturne ostaline, artefakte in okvirno zgodovinsko interpretacijo objekta. Jedro utrdbe je tvoril prostostoječ stolp velikosti približno 13 x 13 m in z 2,5 m debelimi zidovi. Obdajala sta ga kvadratno obzidje in 5 metrov globok obrambni jarek. Na obzidanem dvorišču so odkrili ostanke več stavb in zidano ognjišče. Stolp je bil verjetno postavljen v 12. stoletju, opuščen pa naj bi bil po potresu leta 1511. V ta časovni okvir, večinoma pa v 15. stoletje, sodijo tudi drobne najdbe, med katerimi velja posebej omeniti prstan z imeni svetih treh kraljev in ostanek figuralnega svečnika v obliki paža iz bakrove zlitine, kvalitetno lončeno in stekleno namizno posodje, jedilne nože z okrašenimi koščenimi ročaji, okenska stekelca in okvirje ter okrašene oploščene pečnice.¹² Kot kaže, je bilo v tej mali pomožni utrdbi nad središčem freisinskega gospostva dobro poskrbljeno za udobno in celo razkošno bivanje. Žal pa izkopavanja niso bila ustrezno dokumentirana, kar pomeni, da so bili nekateri ključni podatki izgubljeni. Zato nimamo pravega vpogleda v stratigrafijo, ne vemo, kako so se posamezni zemeljski sloji navezovali na stoječe zidove in kje natanko so bili posamezni predmeti najdeni. Vse to onemogoča celovito razumevanje nastanka in stavbnega razvoja utrdbe ter dejavnosti, ki so tam potekale. Nenazadnje niti ne vemo, ali so bili dejansko izkopani in odstranjeni vsi zemeljski sloji antropogenega nastanka. Zastav-

⁹ Opis arhitekture in nekateri merski podatki v objavah in terenskih zapiskih se ne ujemajo. Uganko je poskušal razvozlati Peter Petru, ki je leta 1969 na podlagi Schmidovih opisov in terenskih skic objavil svojo tezo, da gre za ostanke rimske vile. Pred nekaj leti opravljeni pregled najdb, ki jih je Schmid izkopal na Gradišču in jih hrani Narodni muzej Slovenije, je pokazal, da je bila prvotna Schmidova interpretacija bržkone pravilna. Vse najdbe je namreč mogoče okvirno datirati v čas med 14. in 16. stoletjem, zato lahko sklepamo, da gre za ostanke poznosrednjeveškega utrjenega dvora, medtem ko za datacijo v rimsko dobo ni pravih argumentov. Prim. Schmid, Beiträger, str. 38–39; Petru, Rim-ska utrjena vila.

¹⁰ Korošec J., Arheologija.

¹¹ Grafenauer, O arheologiji; prim. Nabergoj, Arheologija in gotika, str. 81–89.

¹² Avguštin, Zgornji stolp na Kranclju; isti, Zaključek izkopavanj; prim. Štukl, Arheološke raziskave.

lja se tudi vprašanje, ali ni morda stolp na Kranclju (neprava) mota, saj je postavljen na nekoliko dvignjenem zemljišču, obdanem z jarkom. Odgovor bi bržkone lahko prinesla nova izkopavanja.

V istem času je celjski mestni muzej pod vodstvom Alojza Bolte izkopaval na t. i. Štruceljevem gradišču na Korenovem vrhu na Brezju pri Mozirju.¹³ Utrjeni plato velikosti 30 x 34 m je zavarovan z do 5 m širokim in do 8 m globokim jarkom. Izkopali so ostanke suhozidnih temeljev stavb, luknje za kole lesenih stavb, kose ilovnatega premaza lesenih sten (hišni lep) ter ostanke obrambnega obzidja, zidanega z malto. Na podlagi lončenine ter kovinskih predmetov (več nožev, dereze, konjska podkev in žvale) je Bolta najdišče datiral v 11. in 12. stoletje,¹⁴ ga interpretiral kot slovansko gradišče in izkopane predmete označil za »ostanke kulture prvih Slovencev«. Ob navedeni absolutnokronološki opredelitvi lahko seveda upravičeno podvomimo v pravilnost Boltove teze o slovanskem gradišču. Verjetnejša je razlaga, da gre za ostanke gradu Mozirje (Prassberg), kakor je domneval že Ignacij Orožen v svojem delu o gornjegrajski dekaniji. Grad je morda nastal že pred letom 1140, ko je Zgornja Savinjska dolina prišla v roke oglejskih patriarhov, vsekakor pa do prve polovice 13. stoletja, ko je omenjen v pisnih virih. Leta 1249 je bil po ukazu tedanjega patriarha Bertolda porušen, a kmalu zatem spet obnovljen. Propadel je v 14. stoletju.¹⁵ Zdi se, da se zgodovinski podatki o mozirskem gradu razmeroma dobro ujemajo z arheološkimi odkritji na Štruceljevem gradišču,¹⁶ seveda pa bi bilo treba temeljito preveriti terensko dokumentacijo in izkopane najdbe ter opraviti dodatne terenske raziskave.

V obeh predstavljenih primerih je torej šlo za izkopavanja srednjeveškega gradu, a sta bila arheologova percepcija in z njo odnos do raziskave vsakokrat drugačna. Medtem ko na Kranclju odkrita arhitektura ni puščala nobenega dvoma, da gre za srednjeveški stolpasti grad, in je arheolog zato raz-

iskavo prepustil umetnostnemu zgodovinarju, so se ostanki lesenih in suhozidnih konstrukcij na Štruceljevem gradišču bolje skladali z arheologom tako domačo predstavo o utrjeni naselbini – gradišču – kot pa s klišejsko podobo trdnega, iz kamna zidanega srednjeveškega gradu. Zato Bolta časovni opredelitvi najdišča navkljub sploh ni razmišljal o možnosti, da izkopava plemiški grad, in je svojo interpretacijo raje oprl na vzore z območja nekdanje zahodnoslovanske poselitve, kjer so bila v visokem srednjem veku utrjena gradišča običajna oblika središčnih naselij. Tako v primeru Štruceljevega gradišča ni bilo nikakršnega dvoma o »pristojnosti« arheologa, da ga razišče, še posebej zato, ker je bilo raziskovanje (staro)slovanskih najdišč in materialne kulture v povojnem obdobju eno od prioritarnih področij slovenske (in jugoslovanske) nacionalne arheologije. Alojza Bolte seveda ne kaže prestrogo soditi, saj velja upoštevati tedanje stanje tako arheoloških kot tudi zgodovinskih in umetnostno (arhitekturno) zgodovinskih raziskav ter poznavanja materialne kulture zgodnjega in poznega srednjega veka ne le v Sloveniji, marveč tudi drugod po Evropi. Šele razvoj arheoloških raziskav gradov v drugi polovici 20. stoletja je prinesel boljši uvid v zgodnjo grajsko arhitekturo ter razkril razširjenost in vlogo lesenih in zemljenih konstrukcij na gradovih. Sta pa primera raziskav Kranclja in Štruceljevega gradišča vsekakor indikativna za nesporazume, ki jih preostro razmejevanje in pomanjkanje sodelovanja med različnimi znanstvenimi vedami povzročata pri obravnavi skupnih tematik.

Prva povojna desetletja je sicer zaznamovalo izrazito negativno vrednotenje zgodovine in pomnikov fevdalne dobe. V novi socialistični stvarnosti, kjer sta vladala »diktatura proletariata« in marksistična interpretacija zgodovine, so bili gradovi bolj ali manj nezaželene priče nekdanjih izkoriščevalskih elit in starih, z revolucijo preseženih časov. Poleg tega so bili v interpretacijah slovenske nacionalne zgodovine gradovi percipirani kot atribut zavajalskih tujerodnih fevdalcev, ki so stoletja s trdo roko gospodovali slovenskemu življu. Negativen odnos do gradov je še stopnjevalo dejstvo, da so bili nekateri med drugo svetovno vojno predmet krvavih spopadov kot (potencialna) oporišča okupacijskih in domobranskih vojaških enot. Zaradi teh ideoloških bremen, deloma pa tudi zaradi slabih gospodarskih razmer so bili v petdesetih in šestdesetih letih konservatorski posegi na gradovih in dvorcih izredno redki. Prav tako je bilo le malo interesa za njihovo raziskovanje.¹⁷ Arheološka izkopavanja manjšega obsega so bila v šestdesetih letih v sklopu konser-

¹³ Bolta, Slovensko gradišče; Kolšek in Bolta, Štruceljevo gradišče.

¹⁴ Rezultati izkopavanj in drobno gradivo nikoli niso bili celovito objavljeni, zato je brez revizije dokumentacije in najdb, ki jih hrani Pokrajinski muzej Celje, nemogoče natančneje presojati pravilnost Boltovih ugotovitev. Na podlagi skopih opisov najdb in arhitekture pa vendarle lahko domnevamo, da je njegova datacija v grobem ustrezna. Verjetno je nekoliko prezgodnja, zagotovo pa opisane najdbe niso starejše od 11. stoletja.

¹⁵ Orožen, *Das Bisthum*, str. 195; Stopar, *Grajske stavbe 4*, str. 58; Jakič, *Vsi slovenski gradovi*, str. 216; Kos, *Vitez in grad*, str. 331–332.

¹⁶ Bolta je menil, da je bilo gradišče naseljeno daljši čas, saj so nekatere objekte očitno vzdrževali in popravljali. Med drugim so namreč dokumentirali popravila ilovnatega tlaka, ki je bil odkrit na enem delu izkopišča. Gradišče naj bi propadlo v požaru, vendar Bolta za to svojo domnevo ni navedel argumentov.

¹⁷ Ideološka ozadja in stanje stroke je leta 1983 analiziral Nace Šumi, *Mesto gradov in dvorcev*. Prim. Predovnik in Naberger, *Arheološke raziskave*, str. 285–287.

Kozlov rob nad Tolminom. Keramični krožnik s portretom mladeniča je bil v 16. stoletju izdelan v eni od delavnic na furlansko-beneškem prostoru (Žbona Trkman idr., *Grajska zapuščina*, str. 47).

vatorskih posegov med drugim opravljena na Ljubljanskem gradu, Starem gradu Smlednik¹⁸ in gradu Kozlov rob nad Tolminom.

Na Ljubljanskem gradu so v letih 1960 in 1964–1966 raziskali veliki obrambni jarek in v njem odkrili kamnita opornika mostu, ki je omogočal dostop v grajski kompleks skozi peterokotni stolp, na grajskem dvorišču pa so našli ostanke lesenih fortifikacij ob prvotnem obrambnem jarku srednjeveškega gradu in temelje okroglega stolpa s priključkom na obzidje, ki je povezovalo grajski kompleks z mestnim obrambnim sistemom na vzhodni strani. Odkrili so tudi prvotni vhod v poznogotski grajski kompleks s šilastoločnim portalom, ki je pred izgradnjo peterokotnega vhodnega stolpa vodil na notranje grajsko dvorišče od severne strani, temelje oltarja v grajski kapeli ter več drugih zidov in hodnih površin iz različnih stavbnih faz.¹⁹

V tem času se je še vedno dogajalo, da so izkopavanja na gradovih in drugih srednjeveških ali mlajših spomenikih vodili umetnostni zgodovinarji. Omenimo lahko na primer izkopavalno-očiščevalna dela na gradu Kozlov rob nad Tolminom, ki jih je v želji, da bi razvalino uredili za obiskovalce, leta 1964 opravil tedanji Zavod za spomeniško varstvo Nova Gorica pod vodstvom umetnostnega zgodovinarja Emila Smoleta. Odstranili so del ruševinskih nasutij in očistili zidovje ter izpraznili zasuta jaška

dveh filtrskih zbiralnikov za vodo na grajskem dvorišču.²⁰ Grad na Kozlovem robu (*mons castris / castris superior*, kasneje *Bockenstein*) je sicer nastal že v 12. stoletju kot sedež glavarjev ali gradiščanov, ki so v imenu oglejskih patriarhov upravljali tolminsko gospostvo, vendar je izkopano drobno gradivo povečini mlajše, iz časa od konca 14. do začetka 17. stoletja. Prevladujejo odlomki kuhinjskega in namiznega lončenega posodja, pečnice, kovinski, predvsem železni ostanki orožja, zaščitne bojne opreme, konjske opreme in orodja, razmeroma malo pa je bilo odkritega steklenega posodja.²¹ Medtem ko so se grajski prebivalci v 15. in 16. stoletju z lončenim namiznim posodjem oskrbovali predvsem iz italijanskih proizvodnih središč, pa se je v drugi polovici 16. in prvi polovici 17. stoletja na Kozlovem robu v večji meri uveljavila tudi domača namizna lončenina, najverjetneje izdelana v delavnicah, ki so tedaj v nekaterih mestih na Kranjskem izdelovale gravirano in poslikano posodje.²²

Razvoj spomeniškega varstva in uveljavitev arheoloških izkopavanj gradov

V večji meri so se arheološke raziskave gradov, utrd, dvorcev in drugih sorodnih objektov uveljavile šele od sedemdesetih let dalje. Tedaj so se namreč ideološke sponse, ki so zaznamovale zgodnje povojno obdobje, že močno razrahljale, razvoj mreže spomeniškovarstvenih zavodov in muzejev pa je okrepil položaj stroke pri uveljavljanju zahtev po ustreznem vrednotenju, varovanju in upravljanju s kulturnimi spomeniki vseh vrst in starosti. Ustvarjeni so bili tudi boljši kadrovske pogoji, kar se je hitro odrazilo v številu opravljenih terenskih raziskav in konservatorsko-restavratskih posegov na spomenikih.²³ Ugodne gospodarske razmere v sedemdesetih letih so na eni strani prinesle več sredstev za raziskave in obnovo kulturne dediščine, na drugi strani pa so vlaganja v razvoj mest, infra-

²⁰ Smole, Kozlov rob. Že naslednje leto so bila dela prekinjena in šele leta 1996 je prišlo na pobudo lokalne skupnosti do ponovnega poskusa konservacije in prezentacije ruševin. Ob tem so bila v letih 1996 in 1997 opravljena arheološka izkopavanja notranjega dvorišča in vhodne topovske bastije. Zidovi so bili nato ponovno očiščeni, delno nadzidani do nivoja z oblicami tlakovanega notranjega dvorišča, statično sanirani in konservirani, urejen je bil tudi dostop na notranje dvorišče. Gl. Guštin, Grad na Kozlovem robu; Kramberger, Tolmin – grad Kozlov rob; prim. tudi Žbona Trkman in Kruh, Goriška I, str. 199–203.

²¹ Celovite objave rezultatov izkopavanj in drobnega gradiva s Kozlovega roba še nimamo. Izbrane najdbe so med drugim objavljene v Žbona Trkman in sod., *Grajska zapuščina, pasim*; Žbona Trkman, *Renesančne najdbe*; Žbona Trkman, *I siti castellani*, str. 189–190, T. XIII: 3–4, XIV: 1–2; Žbona Trkman in Bressan, *Orožje*.

²² Prim. Predovnik, *Prunk bei Tisch*.

²³ Jogan, *Pravno varstvo*, str. 84–89; Slabe, *Spomeniško varstvo*, str. 98–99.

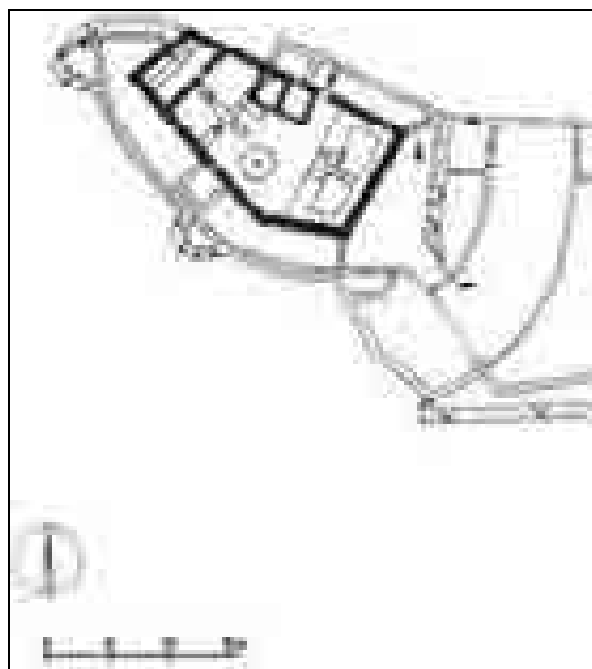
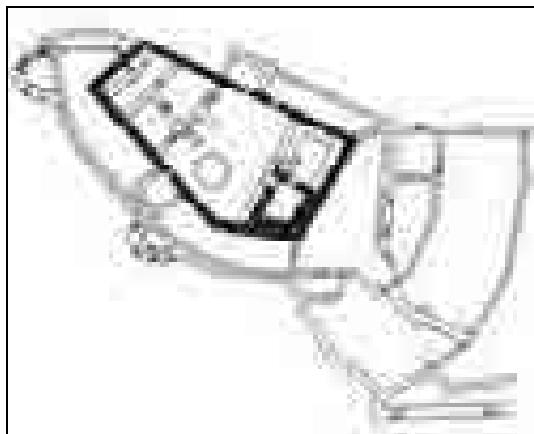
¹⁸ Slabe, *Smlednik*.

¹⁹ Petru, *Zametki*; Slabe, *Sondiranja*.

strukture in stavbnega fonda vse bolj ogrožala arheološko in stavbno dediščino. Odziv spomeniško-varstvene stroke je bil pragmatičen in brez velikih teoretskih razmislekov je pragmatično ravnala tudi arheologija. Četudi je bilo takrat splošno uveljavljeno stališče, da arheologija kot znanstvena veda na Slovenskem svoje delo zaključi s koncem t. i. staroslovanskega obdobja, pa so v okviru zaščitnih ali prenovitvenih del na srednjeveških in novoveških spomenikih arheološka izkopavanja postala običajna, a še dolgo ne povsem samoumevna del celovite konservatorske obravnave. Ob tem velja pripomniti, da je vloga arheologije največkrat ostala omejena na raven specializirane metode²⁴ za pridobivanje podatkov o stavbnem razvoju, medtem ko v postopku interpretacije spomenika ni imela pomembnejše besede – deloma zato, ker arheologi niso imeli dovolj znanja o materialni kulturi mlajših obdobj in so rezultati terenskih raziskav pogosto ostali le delno ovrednoteni in objavljeni, deloma pa zaradi prešibke povezanosti in preveč površnega medsebojnega poznavanja različnih strok, vključenih v obravnavo spomenika.²⁵ Potencial arheoloških raziskav in prispevek h končni interpretaciji spomenika sta bila pogosto okrnjena tudi zato, ker so arheološka izkopavanja začeli prepozno, ko je bil z gradbenimi posegi del arheoloških depozitov že odstranjen, prekinjena pa je bila tudi zveza med zemeljskimi sloji in stoječo arhitekturo. Sodobnim predpisom navkljub se kaj takega primeri tudi še dandanes. Prav tako je problematično, da so (bile) arheološke raziskave v prenavo neredko vključene le v smislu dokumentiranja arheološkega zapisa ter potekajo sočasno z gradbenimi deli, ne pa kot predhodna raziskava, katere rezultati bi bili ena od podlag za pripravo konservatorskega elaborata ter polno integrirani v načrtovanje same preнове in revitalizacije spomenika.²⁶

Najpomembnejša in najobsežnejša arheološka raziskava grajskega objekta v omenjenem obdobju so bila izkopavanja na Starem gradu Celje, ki jih je na pobudo konservatorja celjskega Zavoda za spomeniško varstvo, umetnostnega zgodovinarja Ivana Stoparja od leta 1972 dalje vodila Tatjana Bregant z Oddelka za arheologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. Izkopavanja na območju grajskega jedra so z daljšimi prekinitvami potekala vse do leta 1986, kasneje pa so bili raziskani še manjši predeli ob notranjem obrambnem jarku, na zahodnem predgradju in v južnem medzidju.²⁷ Šlo je za eno

prvih celovitih in sistematičnih arheoloških raziskav najdišča iz obdobja srednjega ali novega veka na Slovenskem, zato ima v zgodovini vede posebno mesto. Pobuda zanjo je sicer prišla od zunaj in rezultati naj bi v prvi vrsti služili obnovi spomenika, vendar so bila arheološka izkopavanja starega celjskega gradu od samega začetka zasnovana bolj ambiciozno, kot je bilo to v spomeniško-varstveni praksi običajno. Načrtovali in izvedli so izkop vseh dostopnih površin na območju grajskega jedra, da bi čim

Stari grad Celje. Primerjava arheološke (a) in stavbnozgodovinske (b) interpretacije začetnih faz razvoja grajskega kompleksa (Stopar, Stari grad Celje, str. 111 zgoraj in 117).

²⁴ V tem času je šlo skorajda izključno za izkopavanja, druge arheološke terenske metode – z izjemo arheološke topografije – so se v slovenski arheologiji uveljavile šele od konca osemdesetih let 20. stoletja dalje.

²⁵ Predovnik in Nabergoj, Arheološke raziskave, str. 287–288.

²⁶ Prim. Bahar, Problematika.

²⁷ Bregant, Raziskovanja; Bregant, Stari grad nad Celjem; Bregant, Prispevek; Bregant, Celje – Stari grad; Kramber-

ger, Stari grad nad Celjem; Butina, Celje – celjski grad; prim. tudi Stopar, Stari grad Celje, str. 108–115.

bolj temeljito raziskali nastanek in nadaljnji stavbni razvoj grajskega kompleksa ter preverili morebitno predhodno poselitev lokacije. Dela so potekala v skladu s tedanjo izkopavalno metodologijo in strokovnimi smernicami dokumentiranja, predvsem pa brez časovnih omejitev, ki jih pogosto narekujejo gradbeno-obnovitvena dela. Vendar končni rezultati kljub temu niso zadovoljivi, in sicer iz več razlogov. Raziskava je bila v marsikaterem pogledu pionirska, arheologi so se ob njej pravzaprav prvič resneje soočili z drobnim gradivom iz poznega srednjega in zgodnjega novega veka, pomanjkljivo pa je bilo tudi njihovo poznavanje srednjeveške grajske arhitekture in s tem oteženo razumevanje povezav med arheološkim zapisom v zemeljskih slojih in stoječimi zidovi, zato ni presenetljivo, da so nekatere interpretacije problematične. Najbolj izrazito se arheološka interpretacija razvoja Starega gradu Celje od stavbnozgodovinske razlikuje v primeru obeh palacijev v ožjem grajskem jedru.

Znotraj južnega prostora v pritličju vzhodnega palacija (t. i. sektor A) so našli sledove dveh faz objektov iz lesenih kolov, ki jih je med seboj ločevala debela plast žganine. Obe fazi je izkopavalka na podlagi najdb lončenine umestila v čas med sredino 10. in začetkom 12. stoletja. Na vzhodni strani je bil pod steno kasnejšega palacija odkrit približno tri metre širok »nehomogeno zgrajen suhi zid«, ki naj bi predstavljal obrambno obzidje »naselbine gradiščanskih značilnosti«. Ta zid je s pripadajočimi sloji ležal pod maltnim tlakom, ki se je navezoval na stene južnega prostora palacija. Bregantova je zato domnevala, da so v prvi polovici 12. stoletja na robu nekdanjega gradišča pozidali stolpasto stavbo trapezoidne oblike, ki je obsegala južno polovico kasnejšega vzhodnega palacija. Ta stolpasti grad naj bi po njenem mnenju nastal v času savinjskega mejnega grofa Güntherja iz rodu Hohenwarth-Pozzuola (1123–1137). Stolp naj bi kasneje obdali z obzidjem ter ga sredi 13. stoletja prezidali v palacij, s tem da so ga razširili proti severu (sektor B) in okrepili zunanje stene stavbe. Zahodni palacij naj bi po mnenju izkopavalke pozidali šele sredi 14. stoletja.²⁸

Interpretacija stavbnega razvoja na osnovi analize stoječe arhitekture pa je bistveno drugačna. Prvotni grad naj bi šele ob koncu 12. ali v začetku 13. stoletja pozidali Vovbrški, in sicer v obliki obodnega gradu s palacijem na naravno zavarovanem skrajnem zahodnem koncu skalnatega pomola. Obzidje, ki je obdajalo grajsko dvorišče in se z zalomi prilagajalo razpoložljivemu zemljišču, je bilo na pristopni vzhodni strani okrepljeno in povišano v obliki ščitne stene z lesenim obrambnim hodnikom. V prvi polovici 14. stoletja, ko je bilo prvotno jedro gradu že dodatno zavarovano z zunanjim obzidnim obročem, naj bi zgradili nov štirietažni gotski pa-

lacij, ki je bil z notranje strani prislonjen ob nekdanjo ščitno steno in jo je po višini presegel.²⁹

Argumenti, ki jih Bregantova navaja v prid svoji tezi, niso enoznačni in jih je mogoče razumeti tudi v skladu s tezo o obodnem gradu s ščitno steno, kakor je pred časom pokazala Danijela Brišnik, ki je opravila revizijo ohranjene terenske dokumentacije in keramičnega gradiva, izkopanega na območju vzhodnega palacija. Dokončnega odgovora zaradi delnega uničenja arhiva izkopavanj, ki ga danes hrani Pokrajinski muzej Celje, ni mogoče podati, saj so nekatere najdbe očitno izgubljene ali založene, pa tudi dokumentacija ni v celoti ohranjena ali berljiva. Vendar je analiza zbira lončenine iz sektorjev A in B pokazala, da med ohranjenimi odlomki ni takšnih, ki bi jih lahko zanesljivo datirali v čas pred 12. stoletjem, to pa vzbuja dvom v utemeljenost teze o domnevnem gradišču kot neposrednem predhodniku plemiškega gradu.³⁰

Celovito ovrednotenje arheoloških izkopavanj Starega gradu Celje otežuje dejstvo, da rezultati nikoli niso bili zaokroženo predstavljeni. Objavljena so bila sprotna poročila o delu in interpretacija stavbnega razvoja, vendar brez grafične dokumentacije in pripadajočega drobnega gradiva, kar bi omogočalo kritično preverjanje argumentacije in interpretacije arheoloških odkritij. Posebej gre obzaloovati dejstvo, da niso bile na ustrezen način analizirane in objavljene drobne najdbe. Izkopavalka je sama objavila le izbor lončenih pečnic, ki so bile javnosti predstavljene tudi na razstavi, medtem ko so bili preostali keramični, kovinski in drugi predmeti objavljeni šele poldrugo desetletje po zaključku izkopavanj in še to – z izjemo lončenine iz sektorjev A in B – brez ovrednotenja njihovih stratigrafskih kontekstov.³¹ S tem pa ostaja neizkoriščen potencial opravljene terenske raziskave tako za poglobljeno razumevanje samega celjskega gradu kakor tudi za preučevanje srednjeveške in novoveške materialne kulture.

Obsežnejša arheološka izkopavanja so do začetka devetdesetih let potekala še na gradovih Štanjel, Rihemberk nad Branikom in Dobrovo v Goriških brdih,³² Prem,³³ Rajhenburg (Brestanica),³⁴ na Malem gradu v Kamniku³⁵ in drugod. Med drugim

²⁹ Kramberger in Stopar, Program sanacije, str. 85–86; prim. Stopar, *Stari grad Celje*, str. 116–120.

³⁰ Brišnik, *Stari grad nad Celjem*.

³¹ Bregant, Pečnice; Brišnik, *Stari grad nad Celjem*. Predmeti, izkopani na Starem gradu Celje, so bili objavljeni tudi v več prispevkih v zborniku *Srednjeveško Celje* (ur. M. Guštin) in katalogu razstave *Groffe Celjski* (ur. R. Fugger Germadnik), vendar je precejšen del predvsem keramičnega gradiva še vedno neobjavljen in neovrednoten.

³² Zbona Trkman in Kruh, Goriška I (z navedbo starejših objav).

³³ Osmuk, Prem 1983; ista, Prem 1984.

³⁴ Slabe, Raziskave.

³⁵ Stular, Mali grad (z navedbo starejših objav).

²⁸ Bregant, *Stari grad nad Celjem*; Bregant, Stavbni razvoj.

so bila v sklopu obnovitvenih del na Predjamskem gradu v letih 1989–1992 opravljena izkopavanja pod vodstvom Tineta Scheina iz Notranjskega muzeja v Postojni. Raziskani so bili kletni prostori glavnega stolpa in več prostorov v višjih etažah grajskih stavb, ki se stopničasto zajedajo v skalno pečino. Rezultati teh izkopavanj še niso bili objavljeni, zato ne moremo ovrednotiti njihovega pomena za razumevanje stavbnega razvoja in namembnosti prostorov ter poznavanje materialne kulture in gospodarskega življenja nekdanjih prebivalcev Predjamskega gradu. V kuhinjskem odpadu so poleg lončenega in steklenega kuhinjskega in namiznega posodja našli veliko živalskih kosti in školjčnih lupin, najdbe talinih lončkov pa pričajo, da so na gradu izdelovali ali popravljali izdelke iz bakrovih zlitin.³⁶ Od namiznega posodja velja posebej omeniti majolične in gravirane posode, ki so bile v 15. in 16. stoletju uvožene iz srednje in severovzhodne Italije.³⁷ A najodmevnejše brez dvoma ostaja odkritje zaklada v grajski kleti. Izkopavalci so pod kamnito ploščo v tleh našli enajst pozlačenih srebrnih posod, zavitih v tkanino. Kdaj je bil zaklad zakopan, ni znano, posode pa so bile najverjetneje izdelane v drugi polovici 16. stoletja.³⁸

Arheologi so z odkrivanjem porušenih zidov poskušali razjasniti vprašanja, povezana z nastankom, stavbnim razvojem in propadom grajskih stavb, s pomočjo drobnega gradiva iz pripadajočih zemeljskih plasti pa spoznati bivalno kulturo nekdanjih grajskih prebivalcev ter pridobiti podatke o kulturnih in gospodarskih povezavah s sosednjimi in tudi bolj oddaljenimi regijami. Tu in tam se je v zemlji ohranila celo sled posamičnega, konkretnega dogodka, kakor denimo na gradu Dobrovo, kjer so leta 1990 arheologi Goriškega muzeja v vzhodnem delu pritličja odkrili temelje predhodnega grajskega kompleksa, ki je bil v celoti porušen pred izgradnjo renesančnega dvorca. V enem od izkopanih prostorov so našli kamnito talno ognjišče štirikotne oblike, na katerem so se v pepelu ohranili številni živalski in rastlinski ostanki. V pepel so jih odvrgli po zadnji gostiji, ki so jo v tej kuhinji pripravili v prvi polovici 17. stoletja, tik preden so staro plemiško rezidenco porušili in postavili nov dvorec. Da je šlo res za poslednji obed, ki mu je sledilo rušenje stavb, kažejo črepinje okenskih stekelc, ki so jih prav tako našli na ognjišču. Ostanki hrane pričajo, da so gostom postregli z govedino in teletino, srnino, domačo perutnino, pticami pevkami, školjkami, košjimi jajci in grozdem. Bogato obložena miza je bila priložnosti primerno slovesno pogrnjena, saj so v ognjiščnem pepelu arheologi našli tudi lončeno in

stekleno namizno posodje: keramični lonec, vrček in loščene skodelice z vrezanim in slikanim okrasom ter več steklenic in odlično ohranjenih steklenih kelihov, ki so bili domnevno izdelani v beneških delavnicah.³⁹

Terensko soočanje z arheološkim zapisom na gradovih in drugih »zgodovinskih« spomenikih ter velika količina zbranih podatkov in drobnega gradiva sta postopoma privedla do prepričanja, da se je z materialnimi ostalinami poznega srednjega veka in kasnejšega časa potrebno in vredno sistematično ukvarjati. Nenazadnje je k temu slovenske arheologe vse bolj zavezoval tudi razvoj arheološke vede po Evropi in v Združenih državah Amerike, kjer sta se srednjeveška in novoveška (historična) arheologija dotlej že dodobra uveljavili.

Nove metode in novi pristopi

Ob koncu osemdesetih let se je slovenska arheologija seznanjala s teoretskim in metodološkim razvojem arheologije v zahodnem svetu in uvajala sodobne terenske raziskovalne metode. Ključna novost, ki je vplivala na raziskovanje gradov in razvoj arheologije mlajših obdobij nasploh, je bila uvedba stratigrafske metode izkopavanja. Gre za načelo, da pri izkopu dosledno sledimo mejam med arheološkimi depoziti, ki jih odstranjujemo v obratnem zaporedju od tistega, v katerem so bili odloženi. Le tako namreč lahko zares razumemo, kako je arheološki zapis na najdišču nastal ter kateri antropogeni in naravni procesi so ga oblikovali, ter pridobimo relevantne zbirke artefaktov, ki so bili soudeleženi v istih stratigrafskih procesih in tvorijo zaokrožene stratigrafske kontekste. Pri »tradicionalnem« izkopavanju po režnjih poljubne globine je namreč lahko prišlo do mešanja najdb iz različnih depozitov, saj meja med njimi pogosto niso prepoznali, to pa je lahko privedlo do napačnih relativno-kronoloških opredelitev posameznih najdb in ponostavljenih ali celo napačnih interpretacij najdišč.

Z vidika arheologije mlajših obdobij je še posebej pomembno, da stratigrafska metoda zahteva povsem enakovredno obravnavo stratigrafskih kontekstov in njihove artefaktne vsebine ne glede na starost, kar pomeni, da je treba tudi najnovejša izravnalna nasutja, jarke za komunalne vode ipd. obravnavati na enak način kakor prazgodovinske vkope ali rimskodobne zidove. To je bistveno pripomoglo k spremembi okorelega naziranja, da se »arheologija konča z letom 1000«.

³⁶ Bavdek, Stanje raziskav, str. 222.

³⁷ Schein, Castello.

³⁸ Schein, Predjama; prim. Bavdek, Stanje raziskav, str. 223.

³⁹ Taki primeri, ko lahko določen arheološki kontekst interpretiramo kot zapis enkratnega dogodka, so v naselbinski arheologiji zelo redki. Žbona Trkman in Bavdek, Dobrovo; Žbona Trkman, Pri obedu; Žbona Trkman in Kruh, Goriška I, str. 196–199.

Eno prvih slovenskih najdišč, kjer je bila dosledno uveljavljena metoda stratigrafskega izkopavanja, je Ljubljanski grad, ki ga je zaradi načrtovane prenove arheološka ekipa Mestnega muzeja Ljubljana pod vodstvom Martina Horvata pričela raziskovati leta 1988.⁴⁰ Metoda se je izkazala za izredno uspešno, saj je omogočila detajlno razumevanje najdišča ter ponujala trden okvir za relativno-kronološko in tipološko razvrščanje drobnega gradiva. Izkopavanja so razkrila sledi človekove prisotnosti v prazgodovini in rimski dobi, vendar so zaradi nenehnega preoblikovanja vrška grajskega griča v srednjem in novem veku večino starejših zemeljskih slojev odstranili. Na severni bastiji so bili najdeni ostanki lesene utrdbe iz 11. ali 12. stoletja in srednjeveško obzidje z utrjenim vhodom na mestu kasnejšega stolpa piskačev. Na grajskem dvorišču pa so bili med drugim izkopani skromni ostanki domnevnega spanheimskega gradu – v skalo vsekan jarek in del zidu ene od grajskih stavb –, dva srednjeveška vodnjaka in velika zidana cisterna iz 16. stoletja. Pojasnjene so bile tudi spremembe dostopov, ki so spremljale razvoj grajskega kompleksa vse do današnjih dni. Zanimiva sled življenja na gradu v prvi polovici 19. stoletja, ko je v njem delovala kaznilnica, so številni koščeni gumbi, polizdelki in odpadne prevrtane koščene ploščice; kot kaže, so se z izdelovanjem koščenih in popravljanjem kovinskih gumbov ukvarjali kaznjenci. Žal pa moramo tudi v primeru Ljubljanskega gradu ugotoviti, da so rezultati več kot desetletnega terenskega dela v veliki meri ostali še neizkoriščeni in nedostopni javnosti, saj najdišče doslej še ni bilo celovito ovrednoteno in objavljeno.

V letih 1992–1995 so potekala raziskovalna izkopavanja na Starem gradu nad Podbočjem pod vodstvom Mitje Guština z Oddelka za arheologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.⁴¹ Na obronku Gorjancev nad prehodom čez reko Krko je nekoč stala danes povsem razrušena in s travo prerastla trdnjava Kostanjevica. Srednjeveški grad je bil postavljen na najvišji del prazgodovinskega gradišča in je delno izrabil prazgodovinske fortifikacije. Izkopan je bil del grajskega jedra, vendar v celoti le notranjost kvadratnega bivalnega stolpa iz druge polovice 13. stoletja. Stolp je bil pozidan na mestu starejše, morda dvocelične stavbe, ki je bila – sodeč po pripadajočih drobnih najdbah – pozidana okoli leta 1200, torej v času, ko so spanheimski vojvode izgrajevali svoje kostanjeviško gospostvo. Prav njim lahko pripišemo gradnjo prvotnega grajskega objekta. Kasneje je bila trdnjava Kostanjevica deželno-knežja last; v zakupu so jo imeli grofje Ortenburški

in za njimi krajši čas tudi grofje Celjski, kar potrjujejo v ruševini najdeni odlomki opečnih tlakovcev s celjskim grbom. Grad je bržkone propadel v drugi polovici 15. stoletja, vsekakor pa pred letom 1575. Relativno-kronološko vrednotenje artefaktnih zbirov iz posameznih stratigrafskih kontekstov je ob vzporejanju s primerjalnim gradivom z drugih srednjeevropskih najdišč omogočilo razmeroma natančno datiranje gradiva in s tem pravilnejšo tipokronološko opredelitev nekaterih oblik lončenega posodja, kot je bila znana dotlej. Najdišče Stari grad nad Podbočjem je še danes referenčno za poznavanje in vrednotenje poznosrednjeveške lončenine v osrednji Sloveniji in sosednjih regijah.

Zanimiva odkritja so prinesla tudi izkopavanja drugih slovenskih gradov in dvorcev, denimo gradu Šalek,⁴² polhograjske graščine,⁴³ Gradu na Goričkem, Knežjega dvorca v Celju,⁴⁴ gradu Planina pri Sevnici in Gornjega Maribora,⁴⁵ če naštejemo le nekatere. Seveda pa je pomen teh odkritij močno zmanjšan, če rezultati niso strokovno ustrezno in

Stari grad nad Podbočjem, trdnjava Kostanjevica. Notranjost kvadratnega stolpa s temelji starejše stavbe; pogled od jugozahoda (foto: Srečko Firšt).

⁴² Brišnik in Ravnikar, Grad Šalek.

⁴³ Železnikar, Graščina.

⁴⁴ Krempuš, Arheološke raziskave; Bausovac in Krempuš, Celje – Knežji dvorec.

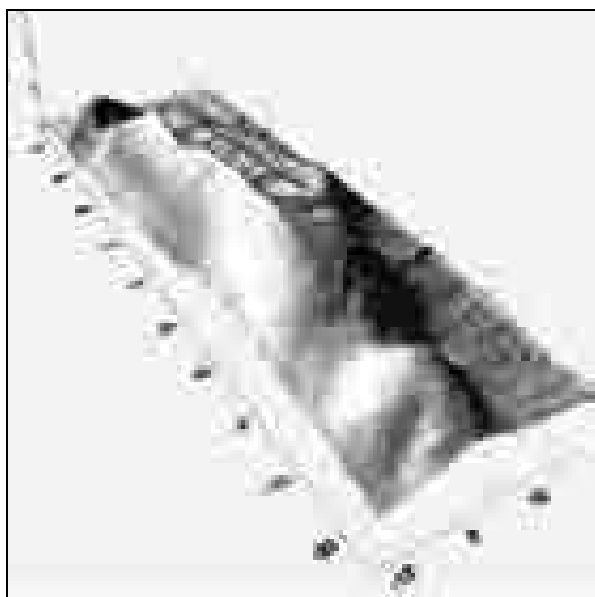
⁴⁵ Ravnik, Korenine. Izkopavanja še niso zaključena, so pa že razkrila marsikatero zanimivost, denimo kvalitetno grajeno obodno zidovje iz začetka 12. stoletja in sistem dveh med seboj funkcionalno povezanih zbiralnikov za vodo. Od drobnih najdb velja kot pravo redkost omeniti poškodovani, verjetno namerno uničeni pečatnik Ulrika III. Mariborskega, del keramične posode za shranjevanje listin (?), ki je opremljena z dvema odtisoma istega pečatnika, ter celo vrsto odlomkov zoomorfno oblikovanih lončenih akvamanil – ročk za vodo, ki so jih uporabljali za umivanje rok pri jedi.

⁴⁰ Šinkovec, Kako smo prehiteli; Horvat, Arheološke raziskave.

⁴¹ Predovnik, *Trdnjava Kostanjevica*; prim. Guštin idr., *Podbočje – Stari grad*.

celovito ovrednoteni in objavljeni. Prav to je osrednja težava arheologije. Zahtevna, dolgotrajna in obsežna terenska raziskava je namreč šele začetek. Analize, vrednotenje in predstavitev rezultatov, ki morajo slediti terenski raziskavi, so vse pre pogosto žrtev pomanjkanja časa, denarja in neredko tudi volje raziskovalcev. In vendar šele celovita objava rezultatov zares osmisli in upraviči terensko raziskavo, ki v primeru izkopavanja pomeni uničujoč poseg v najdišče in trajno izgubo nedokumentiranih podatkov.

Izkopavanja seveda niso edina raziskovalna metoda, ki je arheologom na voljo za pridobivanje podatkov o nekdanji podobi in prostorski ureditvi gradu. Z natančnim beleženjem prostorskih podatkov o površju najdišča lahko mersko dokumentiramo površinsko ohranjene strukture ter v komaj opaznih neravninah prepoznamo sledi zidov, jarkov in drugih strukturnih elementov, ki so ohranjeni pod površjem. V zadnjih letih je bilo v širši okolici Ljubljane z uporabo elektronskega teodolita ali sistema globalnega pozicioniranja dokumentiranih več delno ali v celoti razvaljenih gradov, med drugim Stari grad (Falkenberg) pri Rogatcu nad Želimljami z bližnjo stolpato utrdbo na lokaciji Oklučje,⁴⁶ Žabji grad v Kamniku pod Krimom,⁴⁷ novi grad Jeterbenk na Gradišču nad Sv. Marjeto v Žlebeh in

Gradišče nad Sv. Marjeto v Žlebeh, novi grad Jeterbenk. Digitalni model reliefa, izdelan na podlagi geodetske izmere z elektronskim teodolitom, in idejna rekonstrukcija tlorisne zasnove gradu; pogled od jugozahoda (avtor Predrag Novaković).

⁴⁶ Gaspari in Nadbath, Želimlje – Stari grad; Gaspari in Nadbath, Želimlje – Stari grad [Oklučje].

⁴⁷ Nadbath in Rutar, Žabji grad.

Gradišče nad Drago.⁴⁸ Natančno geodetsko dokumentiranje površja in strukturni pregled nad zemljo ohranjenih ostalin omogočata izdelavo digitalnega modela reliefa, ki ga lahko v virtualnem prostoru poljubno grafično obdelujemo in interpretiramo.

Novi možnosti za dokumentiranje gradov odpirajo metode daljinskega zaznavanja, aerofotografija in zračno lasersko skeniranje (lidarsko snemanje), ki omogočajo hitro in natančno beleženje površja samega najdišča in njegovega prostorskega konteksta ter s tem nudijo celovit vpogled v logiko njegove prostorske umestitve in ureditve. Na ta način je bila nedavno dokumentirana razvalina gradu Vernek z okolico.⁴⁹

V raziskavah gradov je vse pogostejša tudi uporaba geofizikalnih metod. Geološke metode, ki temeljijo na različnih fizikalnih lastnostih materialov, omogočajo dokumentiranje stanja pod površjem tal, ne da bi pri tem spremenili arheološki zapis. S sistematičnim merjenjem vrednosti geoelektrične upornosti, magnetne susceptibilnosti ali radarskih odbojev lahko odkrijemo podpovršinsko ohranjene zidove, jarke, jame, tlakovane površine, ognjišča, peči in podobne strukture, ki se po svojih fizikalnih lastnostih ločijo od okolice. V idealnih pogojih lahko tako brez posegov v tla pridobimo tloris arhitekturnih in drugih ostalin, a seveda interpretacija izmerjenih vrednosti ni enoznačna in jo lahko preverimo le z izkopavanji. Le na ta način namreč lahko zatrdno ugotovimo časovno sosledje posameznih konstrukcij in pridobimo kontekstualne podatke, predmete in podatke o naravnem okolju, ki nam omogočajo razumeti namembnost posameznih prostorov in spremembe njihove rabe skozi čas. Geofizikalne raziskave izkopavanja ne morejo v celoti nadomestiti, jih pa lahko pomagajo bolj usmerjeno načrtovati. Geofizikalne meritve so bile doslej med drugim opravljene na nekaterih zemljenih utrdbah, na območju nekdanjega dvora oglejskih patriarhov v Tolminu, na blejskem gradu, starem gradu Osterberg⁵⁰ in v Šrajbarskem turnu v Leskovcu pri Krškem.⁵¹

⁴⁸ Kot kažejo drobne najdbe, ki so bile na tej lokaciji odkrite z nedovoljeno uporabo iskalca kovin, je anonimni grad na grebenu nad vasjo Draga ob Sori nastal v 12., opuščen pa je bil prejkone že v 14. stoletju. Njegova lega na severnem obrobju Polhograjskega hribovja, na mejnem območju med freišinškim, andeškim in spanheimskim gospodstvom ter v bližini Starega gradu Goričane in Jeterbenka, dovoljuje domnevo, da je bil tudi grad nad Drago v posesti spanheimskih ministerialov, verjetno gospodov iz Sore; Gaspari idr., Gradišče nad Drago.

⁴⁹ Črešnar in Mlekuž, Arheološka podoba, str. 361–363.

⁵⁰ Rutar, Ljubljana – ruševine.

⁵¹ Žorž in Rutar, Leskovec pri Krškem.

Tematske raziskave: zgodnji gradovi in odnos do predhodne poselitve

Če smo doslej govorili predvsem o raziskavah, ki so se odvijale v kontekstu varovanja in konservatorske obravnave posameznih gradov, velja ob koncu opozoriti še na tematske raziskave, s katerimi se je slovenska arheologija mlajših obdobj pričela resneje soočati šele v zadnjem desetletju. Premik od podrobnega preučevanja enega najdišča ali spomenika k razreševanju širših vprašanj se je lahko zgodil šele z ustrezno akumulacijo empiričnih podatkov in potrebnih specifičnih znanj.

Kar zadeva preučevanje gradov, smo slovenski arheologi doslej posebno pozornost namenili predvsem zgodnjim gradovom in vprašanju njihove prostorske lege v razmerju do predhodne poselitve. Tako na Oddelku za arheologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani že več let raziskujemo mote, stolpaste gradove in sorodne zemljene utrdbe z uporabo nedestruktivnih metod, kot so klasična arheološka topografija, opazovanje zemeljske površine iz zraka in aerofotografija, površinski terenski pregled, posnetek mikroreliefa najdišča in geofizikalne prospekcijske metode. Izhajajoč iz topografskih raziskav, ki so jih opravili Walter Schmid, Stanko Pahič in Slavko Ciglenečki, želimo vzpostaviti čim bolj popoln razvid zemljenih utrdb iz obdobja visokega in poznega srednjega veka na današnjem slovenskem ozemlju.⁵² Doslej smo evidentirali več kot štirideset takšnih objektov, največ na območju Štajerske in Pomurja. Številni so le slabo ohranjeni, zato je o njihovem nekdanjem videzu težko soditi. Najbolje ohranjena mota je brez dvoma Atilov grad pri Spodnjem Kocjanu, domnevni sedež gospodov Murberških in kasnejše rodbine Kacijanarjev.⁵³

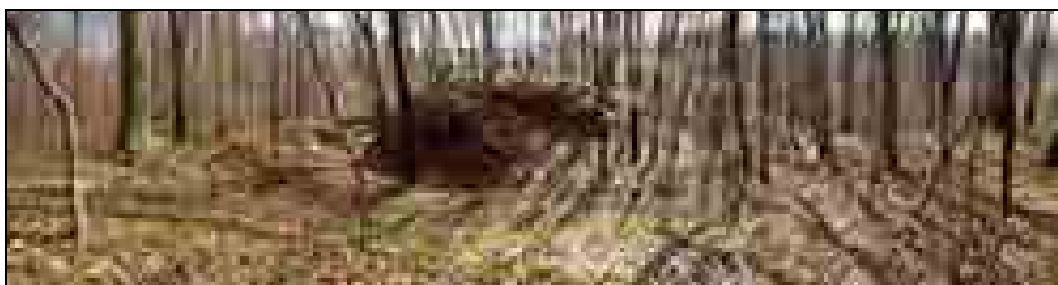
Nobena od teh utrdb doslej še ni bila celovito raziskana. Na Gradišču pri Goleku v bližini Dragatua je leta 1979 manjša izkopavanja izvedel In-

stitut za arheologijo ZRC SAZU pod vodstvom Andreja Pleterskega. Objekt je bil opredeljen kot občasno naseljena kmečka utrdba, domnevno protiturški tabor iz poznega 15. stoletja.⁵⁴

Geofizikalne raziskave so bile opravljene na najdiščih Cizelj pri Dolnji Prekopi, Repnikovo gradišče pri Velikem Tinju in Kosova gomila v Razvanju.

V bližini Dolnje Prekope je bil na ravnici tik ob severnem bregu Krke z ledinskim imenom Cizelj leta 1995 z analizo zračnih fotografskih posnetkov odkrit z dvema jarkoma in zemljenim nasipom obdan objekt nepravilne pravokotne oblike. V naslednjem letu je bilo najdišče geodetsko dokumentirano in raziskano z upornostno in magnetno metodo. Ugotovljen je bil potek delno izravnane zunanega jarka, ob njem pa tudi območje s termoremanentno magnetizacijo, verjetno ostanek kurišča ali peči. Sledov zidanih konstrukcij ni bilo mogoče prepoznati. Odlomki lončenine, najdeni na površju tal v neposredni okolici najdišča, sodijo v pozni srednji vek.⁵⁵

V Razvanju pri Mariboru je bila v sedemdesetih letih 19. stoletja ob gradnji gospodarskega poslopja delno poškodovana t. i. Kosova gomila, domnevna prazgodovinska grobna gomila. Tedanji lastnik je ob gradbenih delih našel večje število predmetov, ki jih danes hrani Prirodoslovni muzej na Dunaju. Povečini gre za železno orodje in orožje, ki ga po oblikovnih značilnostih lahko okvirno datiramo v čas med 13. in 15. stoletjem. Na podlagi materialnih podatkov in podatkov iz pisnih virov je bilo najdišče kasneje interpretirano kot *curtis Razwei*, nekdanji dvor podravskega krajišnika, ki se v virih omenja že okoli leta 1100.⁵⁶ Georadarske meritve in meritve električne upornosti nakazujejo možnost, da so pod površjem danes močno znižane in uravnane zemljene kope še ohranjeni zidovi.

Atilov grad pri Spodnjem Kocjanu. Srednjeveška mota, domnevni grad Kocjan (foto: Darja Grosman).

⁵² Raziskave sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije v okviru raziskovalnega programa P6-0247 Arheologija; prim. Predovnik in Grosman, Turmhügelburgen (z navedbo starejših objav).

⁵³ Jakič, *Vsi slovenski gradovi*, str. 159.

⁵⁴ Pleterski, Gradišče pri Goleku.

⁵⁵ Predovnik, Arheološke raziskave, str. 48–50.

⁵⁶ Predovnik, Kosova gomila.

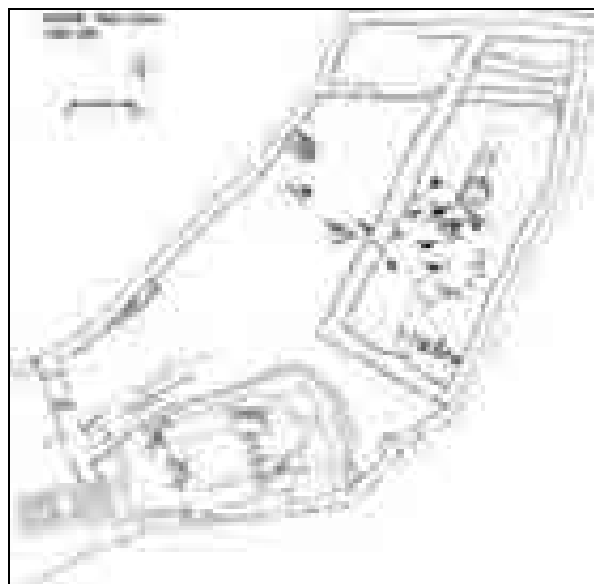
Kosova gomila v Razvanju. Rezultati meritev geoelektrične upornosti na območju srednjeveške mote nakazujejo možnost, da so pod površjem še ohranjeni zidovi nekdanjih stavb (avtor Branko Mušič).

Arheološke raziskave širom Evrope so pokazale, da so bili pozidava, namembnost, pa tudi družbeni kontekst in časovni razpon srednjeveških zemljenih utrdb lahko zelo raznoliki. Zgolj na osnovi topografskih elementov zato ni mogoče jasno ločevati med plemiškimi utrdbami (stolpastimi gradovi, pravimi in nepravimi motami) in utrjenimi kmetijami ali objekti druge namembnosti.

Mote so – kot pač vsi zgodnji gradovi – neločljivo povezane s procesi kolonizacije v sklopu osvajanja novih ozemelj in uveljavljanja fevdalnega reda. Njihova razširjenost naj bi odražala intenzivnost notranje kolonizacije v zgodnji fevdalni dobi.⁵⁷ Umetni grič, na katerem je bil običajno postavljen lesen ali zidan stolp, ni imel le fortifikacijske funkcije, marveč tudi družbeno-reprezentativno. Stavba na griču je simbolizirala vertikalno razslojenost družbe in oblast zemljiškega gospoda nad podložniki. Mote so v zgodnjem obdobju gradili pripadniki visokega plemstva, kasneje pa so bile značilne predvsem za nižje svobodno in ministerialno plemstvo. Po mnenju nekaterih raziskovalcev so igrale pomembno vlogo v strategijah družbenega posnemanja nižjega plemstva, ki je na ta način svoja bivališča poskušalo prilagoditi vzoru impozantnejših višinskih zidanih gradov visokoplemiških rodbin.⁵⁸

Arheološke raziskave in materialni viri lahko pomembno prispevajo k razumevanju odnosa med gradovi kot oporišči in simboli fevdalne oblasti ter predhodno poselitvijo in izrabo prostora. Razkrivajo namreč konkretne strategije in materialne prakse izgradnje fevdalnih teritorijev ter odnos novih oblastnikov do tradicij lokalnega prebivalstva, na katere so se včasih oprli, še pogosteje pa so jih nadomestili z novimi. Blejski grad, Mali grad v Kamniku, slovenjegraški grad pri Starem trgu in Ptujski grad se denimo jasno navezujejo na predhodna staroslovanska grobišča in domnevna pripadajoča središčna naselja.

Posebej zanimiv je v tem pogledu kamniški Mali grad, kjer so arheološka izkopavanja potekala med letoma 1976 in 1994, vodil pa jih je Milan Sagadin iz kranjskega Zavoda za varstvo naravne in kulturne dediščine. Na platoju severovzhodno od grajske kaple so odkrili skeletno grobišče s sedemindvajsetimi grobovi s konca 10. in začetka 11. stoletja.⁵⁹ Grobišče je bilo opredeljeno kot staroslovansko in po mnenju izkopavalca naj bi bili na njem pokopani člani manjše, tesno povezane skupnosti, katere poseben položaj naj bi med drugim nakazovala lega grobišča na prepadni pečini nad Kamniško Bistrico. Zanimivo je, da so nekateri grobovi in glavna prostorska os grobišča usmerjeni enako kot grajska kapela, ki je bila sicer pozidana šele okoli leta 1200. Verjetna se zdi domneva, da je sedanja kapela nadomestila starejšo cerkveno stavbo in je pri tem ohr-

Mali grad v Kamniku. Grobišče iz 10.–11. stoletja na območju kasnejšega grajskega jedra (predelano po Sagadin, Staroslovansko grobišče, sl. 5).

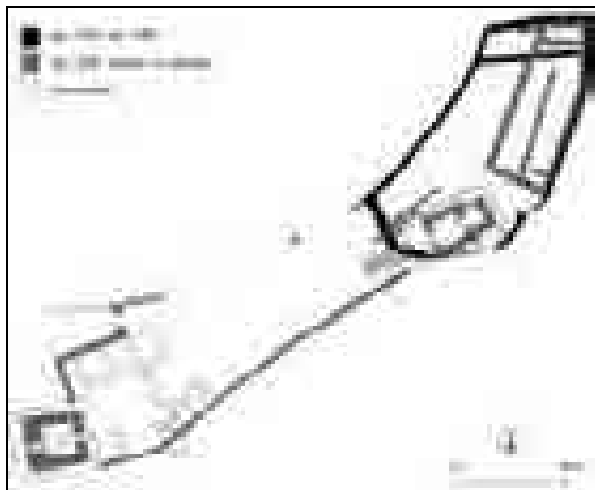
⁵⁷ Hinz, Motte und Donjon, str. 126; Kühtreiber in Reichhalter, Hausberge, str. 237–246.

⁵⁸ Böhme, Burgen, str. 76.

⁵⁹ Sagadin, Staroslovansko grobišče.

nila tako njeno lokacijo kakor tudi usmeritev. To pa bi hkrati pomenilo, da je bilo na Malem gradu pravzaprav odkrito krščansko pokopališče ob cerkvi.

Prav na območju grobišča je najkasneje v drugi četrtini 12. stoletja,⁶⁰ torej približno sto let po opustitvi pokopavanja, zrasel kamniti grad grofov Andeških, katerega ostanke so arheologi podrobno raziskali. Prvotno je imel obliko obodnega gradu s palacijem na skrajnem severnem koncu dvorišča in ščitno steno na pristopni strani, podobno kot denimo celjski Stari grad. Ob koncu 12. ali najkasneje v začetku 13. stoletja je Mali grad doživel velike spremembe: porušili so stari palacij in zgradili večjega, dvonadstropnega, ob vzhodni strani obzidja, postavili so grajsko kapelo s kripti in zahodno predgradje obzidali z masivnim stolpom na skrajni zahodni točki predgradja ob vhodu v grajski kompleks. Konec 13. stoletja je palacij pogorel in kasneje ni bil več obnovljen. O tem priča nedotaknjena plast oglja pod ruševinskim nasutjem, ki je ostanek porušene lesene etažne konstrukcije. Na njej je ležalo več kupov pooglenelega zrnja pšenice, ječmena, ovs, prosa in boba, kar kaže, da so žitne zaloge hranili v prvem nadstropju. Ločen vhod v gornje nadstropje grajske kapele in priključek zidu na obodno obzidje nakazuje, da je obstajala še tretja bivalna zgradba zahodno od kapele, vendar to območje ni bilo arheološko raziskano, zato domneva ni dokončno potrjena. Leta 1444 je bil grad že

Mali grad v Kamniku. Shematični tloris grajskega kompleksa z interpretacijo stavbnih faz (predelano po Štular, Mali grad, sl. 4.22).

opuščen, skrajni zahodni del nekdanjega grajskega kompleksa pa je bil kasneje preurejen v trdnjavo kamniških meščanov.⁶¹

Kako si lahko pojasnimo dejstvo, da so si Andeški, prišleki z Bavarskega, za svojo novo utrdbo izbrali prav lokacijo nekdanjega grobišča? Vednost o nekdanji rabi tega prostora med domačini tedaj skoraj zagotovo še ni zamrla, a tudi če je bilo grobišče že pozabljeno, je ob posegih v tla ob gradnji in bivanju na gradu slej ko prej prišlo do odkritja grobov. Zdi se, da so že v 12. stoletju ob postavitvi lesene kovačnice na vzhodnem delu dvorišča poškodovali nekaj otroških grobov, vsekakor pa so jih še več razkrili izkopi za temelje ob gradnji novega palacija.

Na prelomu prvega tisočletja je bil Kamnik bržkone središče vsaj lokalnega, če ne tudi širšega pomena. Izkopavalec Milan Šagadin je domneval, da so bili na Malem gradu pokopani člani družine slovanskega veljaka, župana, in je bil torej Kamnik ali kar sam Mali grad središče župe, manjšega teritorija pod županovo oblastjo.⁶² Če ta njegova domneva drži, tedaj lahko postavitev gradu kot sedeža nove oblasti⁶³ na lokaciji, kjer so nekoč svoje mrtve pokopavali stari lokalni oblastniki, razumemo kot zavestno dejanje polaščanja prostora in simbolno gesto, ki je materializirala prenos družbene moči. V njej se morda kaže moč ravnati v nasprotju z običaji, dobesedno poteptati stara izročila in pohoditi grobove nasprotnikov.

Glede na zgodovinski kontekst je sicer možna tudi drugačna razlaga. V drugi polovici 10. stoletja se je na Kranjskem pričel proces vzpostavljanja teritorialnih zemljiških gospodstev in s tem postopna fevdalizacija in kolonizacija redkeje naseljenih območij. Ni izključeno, da je v Kamniku nastal »zgodnjefevdalni« dvor, morebitni predhodnik kasnejše posesti kranjskih krajišnikov, ki je v 12. stoletju prešla v roke grofov Andeških. O etnični in jezikovni identiteti pokopanih na Malem gradu lahko ob tem le bolj ali manj utemeljeno spekuliramo.

Nenazadnje velja upoštevati še možnost, da so graditelje Malega gradu pri izbiri lokacije vodili predvsem strateški oziri. Izjemna naravno zavarovana lega pečine nad sotesko Kamniške Bistrice je omogočala učinkovit nadzor prometa po ozkem pasu prehodnega zemljišča zahodno od nje. Ta vi-

⁶⁰ Grad naj bi nastal ob vzpostavitvi andeške oblasti na Kranjskem po poroki grofa Bertolda II. Andeškega s Sofijo Weimar-Orlamündsko. Materialni argument za takšno datacijo je denimo značilna plastovita zidava severne stene obzidja iz grobo klesanih kvadrov manjših dimenzij. Na drugi strani pa lončenina, odkrita v zemeljskih plasteh iz časa gradnje, dopušča tudi nekaj desetletij zgodnejšo datacijo prve faze gradu; prim. Štular, Lončenina, str. 12.

⁶¹ Rezultate izkopavanj na območju grajskega jedra je celovito ovrednotil in objavil Benjamin Štular (Štular, Mali grad).

⁶² Šagadin, Staroslovansko grobišče, str. 109; prim. Štular, Lončenina, str. 12.

⁶³ V tem primeru oblast ne bi bila le nova, marveč tudi tuja, in sicer dvojno tuja: pripadala je drugemu družbenemu horizontu in je namesto tradicionalnih (staroslovanskih) družbenih razmerij uvedla nova, fevdalna, obenem pa je bil sam zemljiški gospod tujec, prišlek iz tuje dežele s tujim jezikom in tujimi običaji.

dik je bil nedvomno ena ključnih prednosti malo-grajske pečine tako v srednjem veku kakor tudi v predhodnih obdobjih in je bil odločilen za razvoj urbanega naselja pod gradom. Grajski gospodje so bili zatorej morda v zameno za strateške prednosti pripravljeni vzeti v zakup profanacijo nekdanj posvečenega prostora.

Vendar lahko tudi v primeru, da postavitve Mallega gradu ni bila dejanje neposredne konfrontacije med starim in novim svetom, celo ob predpostavki, da njegovi graditelji niso vedeli, da grad zidajo na nekdanjem pokopališču, sklepamo, da izbira konkretne lokacije ni bila naključna. Šlo je za polastitev že obstoječega središčnega kraja ali kraja posebnega pomena ter njegovo prevrednotenje z namenom legitimacije lastne družbene vloge. Kljub menjavi oblasti in transformaciji družbe so torej prostorske strukture na simbolni ravni ostale stabilne, s tem pa je bila vzpostavljena navidezna kontinuiteta med aktualno družbeno realnostjo in preteklostjo. Govorimo lahko o prostorskih strategijah v procesu »invenicije tradicije«. ⁶⁴

Kako naprej?

Gornji pregled je le grob oris razvoja slovenske »arheologije gradov« in nikakor ne zajema vseh opravljenih raziskav, pa tudi ne predstavlja vseh pristopov, razmišljanj in pogledov, ki so jo zaznamovali. Če se ob koncu (samo)kritično ozremo na dosedanje dosežke, lahko ugotovimo, da je slovenska arheologija do nedavna svoj prispevek pri raziskavah gradov videla predvsem na metodološki ravni pridobivanja materialnih virov ter da se je premalo in prešibko povezovala s sorodnimi vedami. Kot ključno težavo lahko brez vsakega dvoma izpostavimo prepočasno ali neustrezno objavljanje rezultatov terenskih raziskav. Poleg tega smo doslej vse premalo, pravzaprav komajda, izkoristili možnosti, ki jih nudi aplikacija naravoslovnih metod za analize materialov in tehnologij, datacijske analize ter pridobivanje in interpretacijo podatkov o naravnem okolju, prehrani, gospodarskih dejavnostih, demografiji, higieni ipd. V prihodnje bo treba tovrstnim raziskavam nameniti bistveno več pozornosti. Spodbuditi velja tudi sodelovanje s tujimi raziskovalci in ustanovami.

Metodološki in konceptni razvoj arheologije ter, nenazadnje, vzpostavitev in razvoj arheologije mlajših obdobjev v zadnjih dveh desetletjih so okvir, ki nas zavezuje k boljšim, temeljitejšim, bolj poglobljenim in bolj raznolikim raziskavam gradov. Cilj sodobnega arheološkega raziskovanja gradov ni in ne sme biti ilustracija in potrjevanje podatkov iz pisnih virov z izkopanimi arhitekturnimi ostalinami

in artefakti, temveč na materialnih virih utemeljena mikrozdgodovina posameznih gradov in grajskih pokrajin. Številni primeri uspešnih raziskav v tujini – in polagoma tudi v Sloveniji – nesporno izkazujejo potencial materialnih ostalin in arheoloških metod za razumevanje gradov kot arhitekturnih stvaritev in družbenih prostorov.

LITERATURA

- Avguštin, Cene: »Zgornji stolp« na Kranclju in nekdanja župna cerkev v Stari Loki. Poročilo o izkopavanjih v l. 1954. *Loški razgledi*, 1, 1954, str. 107–120.
- Avguštin, Cene: Zaključek izkopavanj na Kranclju. *Loški razgledi*, 2, 1955, str. 100–104.
- Bahar, Maja: *Problematika varovanja gradov kot arheoloških spomenikov*. Neobjavljeno diplomsko delo na Oddelku za arheologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. Ljubljana, 2007.
- Bausovac, Maja, in Krempuš, Robert: Celje – Knežji dvorec. *Varstvo spomenikov*, 45, poročila, 2009, str. 44–45.
- Bavdek, Alma: Stanje raziskav gradov in dvorcev na območju historične Goriške II. Predjamski grad. *Goriški letnik*, 33–34, 2009–2010, št. 1, str. 219–223.
- Böhme, Horst Wolfgang: Burgen der Salierzeit in Hessen, in Rheinland-Pfalz und im Saarland. *Burgen der Salierzeit, Teil 2: In den südlichen Landschaften des Reiches* (ur. Horst Wolfgang Böhme). Sigmaringen: Jan Thorbecke Verlag, 1992, str. 7–80.
- Bolta, Alojz: Slovensko gradišče kod Mozirja. *Starinar*, 7–8, 1956–1957, str. 335.
- Bregant, Tatjana: Celje – Stari grad. *Varstvo spomenikov*, 26, 1984, str. 278–282.
- Bregant, Tatjana: *Pečnice s Starega gradu Celje*. Ljubljana: Galerija Labirint in Znanstveni inštitut Filozofske fakultete; Celje: Zavod za spomeniško varstvo, 1984.
- Bregant, Tatjana: Prispevek arheoloških raziskav k preučevanju stavbnega razvoja Starega gradu Celje. *Varstvo spomenikov*, 25, 1983, str. 39–52.
- Bregant, Tatjana: Raziskovanja na Starem gradu nad Celjem 1972. leta. *Celjski zbornik*, 1973–1974, 1974, str. 269–307.
- Bregant, Tatjana: *Stari grad nad Celjem. Raziskovanja v letih 1973 in 1974. Poizkus rekonstrukcije rasti grajskega jedra*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, 1977.
- Brišnik, Danijela: Stari grad nad Celjem. Keramično gradivo iz sektorjev A in B. *Zbornik mednarodnega simpozija Celjski grofje, stara tema – nova spoznanja, Celje, 27.–29. maj 1998* (ur. Rolanda Fugger Germadnik). Celje: Pokrajinski muzej Celje, 1999, str. 261–307.

⁶⁴ Prim. Hobsbawm, Introduction.

- Brišnik, Danijela, in Ravnikar, Tone: *Grad Šalek*. Velenje: Kulturni center Ivana Napotnika, 1999.
- Butina, Eva: Celje – celjski grad. *Varstvo spomenikov*, 46 – poročila, 2010, str. 37–38.
- Črešnar, Matija, in Mlekuž, Dimitrij: Arheološka podoba Litije v luči novih odkritij. *Kronika*, Iz zgodovine Litije in njene okolice, 59, 2011, št. 3, str. 355–368.
- Fugger Germadnik, Rolanda (ur.): *Groffe Celjski*. Katalog razstave. Celje: Pokrajinski muzej, 1999.
- Gaspari, Andrej, in Nadbath, Barbara: Želimplje – Stari grad. *Varstvo spomenikov*, 44 – poročila, 2008, str. 326–327.
- Gaspari, Andrej, in Nadbath, Barbara: Želimplje – Stari grad [Oklučje]. *Varstvo spomenikov*, 44 – poročila, 2008, str. 327–328.
- Gaspari, Andrej, Nadbath, Barbara, in Nabergoj, Tomaž: Grad na Gradišču nad Drago: Spanheimska utrdba na severozahodni meji gospodva? *Arheološki vestnik*, 59, 2008, str. 305–323.
- Grafenauer, Bogo: O arheologiji in zgodovini. *Zgodovinski časopis*, 5, 1951, str. 163–174.
- Guštin, Mitja (ur.): *Srednjeveško Celje*. Archaeologia historica Slovenica, 3. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za arheologijo, 2001.
- Guštin, Mitja: Grad na Kozlovem robu nad Tolminom. Arheološka sanacijska dela in programi. *Tolminski zbornik*, 1997, str. 35–40.
- Guštin, Mitja, Cunja, Radovan, in Predovnik, Katarina Katja: *Podbojce, Stari grad*. Brežice: Posavski muzej; Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete in Oddelek za arheologijo Filozofske fakultete; Krško: Skupščina občine, 1993.
- Hinz, Hermann: *Motte und Donjon. Zur Frühgeschichte der mittelalterlichen Adelsburg*. Köln: Rheinland-Verlag, 1981.
- Hobsbawm, Eric J.: Introduction: Inventing traditions. *The Invention of Tradition* (ur. Eric J. Hobsbawm in Terence O. Ranger). Cambridge: Cambridge University Press, 1983, str. 1–14.
- Hofer, Nikolaus, Krenn, Martin, in Blesl, Christoph: Hausberge und verwandte Wehranlagen. Zum aktuellen Forschungsstand in Niederösterreich. *Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich*, 23, 2007, str. 249–261.
- Horvat, Martin: Arheološke raziskave. *Ljubljanski grad. Pečnice = Ljubljana Castle. Stove Tiles* (ur. Mitja Guštin in Martin Horvat). Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za arheologijo, 1994, str. 29–39.
- Jakič, Ivan: *Vsi slovenski gradovi: Leksikon slovenske grajske zapuščine*. Ljubljana: DZS, 1999.
- Jogan, Savin: *Pravno varstvo dediščine: ogrožanje in uničevanje kulturne in naravne dediščine ter pravni vidiki njenega varstva*. Koper: Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Založba Annales, 2008.
- Kolšek, Vera, in Bolta, Alojz: Štrucljevo gradišče pri Mozirju. *Varstvo spomenikov*, 8, 1962, str. 218.
- Korošec, Josip: Arheologija in nekatere njene naloge. *Zgodovinski časopis*, 4, 1950, str. 5–22.
- Korošec, Josip: *Arheološke ostaline v Predjami. Razprave 1. razreda SAZU*, IV, št. I. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1956.
- Korošec, Paola: Nalaz srednjovekovnog stakla iz pečine »Jama« u Predjami. *Starohrvatska prosvjeta*, 14, 1984, str. 107–124.
- Kos, Dušan: *Vitez in grad: Vloga gradov v življenju plemstva na Kranjskem, slovenskem Štajerskem in slovenskem Koroškem do začetka 15. stoletja*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2005.
- Kramberger, Dušan: Tolmin – grad Kozlov rob. *Varstvo spomenikov*, 38, 2001, str. 133–135.
- Kramberger, Dušan: Stari grad nad Celjem – notranji obrambni jarek. *Celjski groffe – stara tema, nova spoznanja* (ur. Rolanda Fugger Germadnik). Celje: Pokrajinski muzej, 1999, str. 239–245.
- Kramberger, Dušan, in Stopar, Ivan: Program sanacije in prezentacije gradu Celje. *Celjski zbornik*, 1987, str. 85–94.
- Krempuš, Robert: Arheološke raziskave Knežjega dvora v Celju. *Srednjeveško Celje* (ur. Mitja Guštin). Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za arheologijo, 2001, str. 25–38.
- Kühtreiber, Thomas, in Reichhalter, Gerhard: Hausberge, Motten und Burgställe. Terminologische und siedlungsarchäologische Überlegungen zum Burgenbau im Melk-Erlaufgebiet. *Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich*, 23, 2007, str. 225–248.
- Ložar, Rajko: Staroslovansko in srednjeveško lončarstvo v Sloveniji. *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo*, 20, 1939, str. 180–225.
- Müllner, Alfons: Archäologische Excursus durch Südsteiermark und Krain I: Die Tumuli nächst Rothwein bei Marburg. *Mitteilungen der k.k. Zentralkommission*, 4, 1878, str. 83.
- Müllner, Alfons: Das Gradišče »Attilov Kocian« bei Kapellen. *Argo*, 3, 1894, št. 11, str. 218–219, T. XVI: 1–3.
- Müllner, Alfons: Die Felsenburg Lueg in Innerkrain I–III. *Argo*, 1, 1892, št. 2, str. 14–16, T. II; *Argo*, 3, 1894, št. 3, str. 57–66; *Argo*, 3, 1894, št. 6, str. 105–114.
- Müllner, Alfons: Eine heidnische Opferstätte am Bacher in Steiermark. *Argo*, 3, 1894, št. 11, str. 216–218, T. XV: 1–5.
- Nabergoj, Tomaž: Arheologija in gotika = Archaeology and Gothic. *Gotika v Sloveniji – svet predmetov = Gothic in Slovenia – The World of Objects* (ur. Maja Lozar Štamcar). Ljubljana: Narodni muzej, 1995, str. 7–107.
- Nabergoj, Tomaž: Muzealec v Narodnem muzeju in začetki arheologije srednjega veka. *Pretrgane korenine: sledi življenja in dela Rajka Ložarja* (ur.

- Ingrid Slavec Gradišnik). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2005, str. 159–189.
- Nadbath, Barbara, in Rutar, Gašper: Žabji grad, pozabljena srednjeveška utrdba na južnem obrobju Ljubljanskega barja. *Varstvo spomenikov*, 44 – poročila, 2008, str. 28–42.
- Orožen, Ignacij: *Das Bisthum und die Diözese Lavant. Th. 2, Bd. 2: Das Dekanat Oberburg*. Marburg: Selbstverlag, 1877.
- Osmuk, Nada: Prem. *Varstvo spomenikov*, 25, 1983, str. 266.
- Osmuk, Nada: Prem. *Varstvo spomenikov*, 26, 1984, str. 283–284.
- Petru, Peter: Rimska utrjena vila v Starem trgu pri Ložu? *Arheološki vestnik*, 20, 1969, str. 115–124.
- Petru, Peter: Zаметki Ljubljanskega gradu. *Kronika*, 9, 1961, št. 3, str. 182–187.
- Pleterski, Andrej: Gradišče pri Goleku – protiturška utrdba s konca 15. stoletja. *Zgodovinski časopis*, 34, 1980, št. 3, str. 285–297.
- Predovnik, Katarina: Arheološke raziskave najdišč mlajših obdobij v Kostanjevici in okolici. *Vekov tek: Kostanjevica na Krki 1252–2002. Zbornik ob 750. obletnici prve listinske omembe mesta* (ur. Andrej Smrekar). Kostanjevica na Krki: Krajevna skupnost, Organizacijski odbor za praznovanje 750. obletnice prve listinske omembe mesta, 2003, str. 41–53.
- Predovnik, Katarina: Cur archaeologia medievalis? *Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo*, 28, 2000, št. 200–201, str. 31–51.
- Predovnik, Katarina: Kosova gomila v Razvanju in vprašanje obstoja mot na slovenskem ozemlju. *Annales, Series historia et sociologia*, 18, 2008, št. 2, str. 369–384.
- Predovnik, Katarina: Nova obzorja: arheologija mlajših obdobij. *Arheo*, 25, 2008, str. 81–88.
- Predovnik, Katarina: Prunk bei Tisch: vom Beginn der Neuzeit in den slowenischen Ländern. *Zwischen Tradition und Wandel: Archäologie des 15. und 16. Jahrhunderts* (ur. Barbara Scholkmann, Sören Frommer, Christina Vossler in Markus Wolf). Erlangen: Dr. Faustus, 2009, str. 281–290.
- Predovnik, Katarina: Transcending disciplinary boundaries: Historical archaeology as a problem child – the case of Slovenia. *Historical Archaeology in Central Europe* (ur. Natascha Mehler). Rockville, Maryland: Society for Historical Archaeology, 2012 (v tisku).
- Predovnik, Katarina: *Trdnjava Kostanjevica na Starem gradu nad Podbočjem*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za arheologijo in Znanstveni inštitut, 2003.
- Predovnik, Katarina, in Grosman, Darja: Turmhügelburgen im Gebiet des heutigen Sloweniens: eine Forschungslücke. *Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich*, 23, 2007, str. 209–224.
- Predovnik, Katarina, in Nabergoj, Tomaž: Archaeological research into the periods following the Early Middle Ages in Slovenia = Arheološke raziskave obdobja po zgodnjem srednjem veku v Sloveniji. *Arheološki vestnik*, 61, 2010, str. 245–295.
- Ravnik, Mateja: *Korenine mesta Maribora: Nova dožnanja na Piramidi*. Katalog razstave. [Planina]: Tica Sistem, d.o.o., 2012.
- Rutar, Gašper: Ljubljana – ruševine starega gradu Osterberg. *Varstvo spomenikov*, 46 – poročila, 2010, str. 191–193.
- Sagadin, Milan: Staroslovansko grobišče na Malem gradu v Kamniku. *Arheološki vestnik*, 52, 2001, str. 359–375.
- Schein, Tine: Il castello di Predjama (Lueg) presso Postojna (Postumia). *Ceramica dal Bassomedioevo al Rinascimento in Italia nordorientale e nelle aree transalpine* (ur. Maurizio Buora, Beatrice Žbona Trkman in Mitja Guštin). *Archaeologia di Frontiera*, 2, 1999, str. 143–144.
- Schein, Tine: Predjama, Arheologija. *Enciklopedija Slovenije*, 9. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1995, str. 264.
- Schmid, Walter: Beiträge zur Geschichte der frühmittelalterlichen Besiedelung der Steiermark. *Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark*, 18, 1922, str. 27–45.
- Schmid, Walter: Die Ringwälle des Bacherngebietes. *Mitteilungen der Prähistorischen Kommission*, 2/3, 1915, str. 229–305.
- Schmid, Walter: Südsteiermark im Altertum. *Südsteiermark: ein Gedenkbuch* (ur. Franz Hausmann). Graz: U. Moser, 1925, str. 1–27.
- Slabe, Marijan: Raziskave z arheološko metodo na brestaniškem gradu. *Brestanica. Zbornik člankov in razprav* (ur. Jože Curk). Brestanica: Turistično društvo, 1982, str. 23–44.
- Slabe, Marijan: Smlednik. *Varstvo spomenikov*, 25, 1983, str. 266–271.
- Slabe, Marijan: Sondiranja z arheološko metodo na Ljubljanskem gradu. *Varstvo spomenikov*, 20, 1976, str. 267–274.
- Slabe, Marijan: Spomeniško varstvo in muzejstvo – skupne naloge pri celoviti skrbi za kulturno dediščino. *Argo*, 20–21, 1981–1982, str. 92–99.
- Smole, Emil: Kozlov rob nad Tolminom. *Varstvo spomenikov*, 9, 1965, str. 225.
- Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Knjiga 4: Med Solčavskim in Kobanskim*. Ljubljana: Viharnik, 1993.
- Stopar, Ivan: *Stari grad Celje med včeraj, danes in jutri*. Celje: Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine, 2000.
- Stopar, Ivan: *Razvoj srednjeveške grajske arhitekture na slovenskem Štajerskem*. Ljubljana: Slovenska matica, 1977.

Šinkovec, Irena: Kako smo prehiteli gradbene stroje. *Arheo*, 12, 1991, str. 50–57.

Štukl, Jože: *Arheološke raziskave srednjeveške Škofje Loke*. Neobjavljeno diplomsko delo. Ljubljana: (Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani), 2002.

Štular, Benjamin: *Lončenina z Malega gradu v Kamniku*. Neobjavljeno magistrsko delo. Ljubljana: (Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani), 2005.

Štular, Benjamin: *Mali grad. Visokosrednjeveški grad v Kamniku / High Medieval Castle in Kamnik*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2009.

Šumi, Nace: Mesto gradov in dvorcev v zgodovinskih znanostih in naši družbeni zavesti. *Varstvo spomenikov*, 25, 1983, str. 9–12.

Žbona Trkman, Beatrice: I siti castellani nel territorio isontino sloveno e sui margini del Carso settentrionale: la ricerca archeologica. *Ceramica dal Bassomedioevo al Rinascimento in Italia nord-orientale e nelle aree transalpine* (ur. Maurizio Buora, Beatrice Žbona Trkman in Mitja Guštin). *Archeologia di Frontiera*, 2, 1999, str. 135–142.

Žbona Trkman, Beatrice: Pri obedu z dobrovsko gospodo. *Prebrana na Goriškem* (ur. Slavica Plahuta in Vesna Ličer). Nova Gorica: Goriški muzej, str. 130–138.

Žbona Trkman, Beatrice: Renesančne najdbe na Kozlovem robu. *Tolminski zbornik*, 1997, str. 41–44.

Žbona Trkman, Beatrice, in Bavdek, Alma: Arheološka izkopavanja na gradu Dobrovo v Brdih. *Argo*, 29–30, 1990, str. 14–16.

Žbona Trkman, Beatrice, in Bressan, Fabrizio: Orožje z gradu Kozlov rob. *Vojske, orožje in utrdbeni sistemi v Posočju* (ur. Karla Kofol). Tolmin: Tolminski muzej, str. 49–60.

Žbona Trkman, Beatrice, in Kruh, Ana: Stanje raziskav gradov in dvorcev na območju historične Goriške I. Dobrovo, Kozlov rob, Rihemberk, Štanjel. *Goriški letnik*, 33–34, 2009–2010, št. 1, str. 195–217.

Žbona Trkman, Beatrice, in sod.: *Grajska zapuščina. Katalog ob razstavi keramike in stekla, 14.–17. stol. Grad Dobrovo, 1991*. Nova Gorica: Goriški muzej, 1991.

Železnikar, Janja: Graščina v Polhovem Gradcu. *Arheološki vestnik*, 53, 2001, str. 301–371.

Žorž, Alja, in Rutar, Gašper: Leskovec pri Krškem – grad Šrajbarski turn, Leskovec pri Krškem – območje gradu Šrajbarski turn. *Varstvo spomenikov*, 46 – poročila, 2010, str. 163–166.

ZUSAMMENFASSUNG

Die slowenische Archäologie und die Burgenforschung

Archäologische Untersuchungen haben, ähnlich wie anderswo in Europa, auch auf dem slowenischen Gebiet eine reiche Tradition. Die erste archäologische Forschung an einem Burgobjekt führte 1892 der damalige Kustos des Landesmuseums für Krain, Alfons Müllner durch, der auf der Burg Jama (Lueg) Ausgrabungen vornahm. Diese Ausgrabungen werden zugleich als die erste systematische archäologische Untersuchung der Fundorte aus der Zeit des Spätmittelalters im slowenischen Raum gesehen.

Die archäologischen Ausgrabungen spätmittelalterlicher Fundorte, auch von Burgen, begannen erst in den 1970er Jahren und wurden im Rahmen des Denkmalschutzes an Architekturdenkmälern in den Stadtzentren durchgeführt. Die umfangreichste Untersuchung eines Burgobjektes aus dieser Zeit waren die Ausgrabungen auf Stari grad in Celje (Cilli), die den gesamten Gebiet des Burgkerns und einen Teil der westlichen Vorburg erfassten. Umfangreichere Ausgrabungen wurden auch auf zahlreichen anderen slowenischen Burgen durchgeführt, unter anderem auf der Burg von Ljubljana (Laibach), auf der Burg Rihemberk (Reiffenberg), Mali grad in Kamnik (Stein), Stari grad nad Podbočjem (Veste Landestrost), Burg Šalek (Schallegg), im Fürstenhof in Celje (Cilli) und in Gornji grad in Maribor (Obermarburg).

Die Bedeutung der archäologischen Untersuchungen von Burgen liegt nicht nur in der Entdeckung der Verbindungen zwischen noch bestehenden und zerstörten Mauern, von Resten der früheren Gebäudephasen und der dazugehörigen Kleinfunde, die einen Einblick in die ehemalige materielle Welt der Burgbewohner ermöglichen. Von großer Bedeutung ist der Beitrag der Archäologie zum Verständnis des Verhältnisses von Burgen als Stützpunkt und Symbol der Feudalherrschaft zu vorhergehenden Besiedlung und Nutzung des Raumes. Mit Hilfe der archäologischen Daten kann die konkrete Strategie und Praxis des Ausbaues von Feudalterritorien sowie das Verhältnis der neuen Herrscher zu den Traditionen der Lokalbevölkerung entdeckt werden, auf die sie sich manchmal stützten, noch häufiger aber durch neue ersetzen. Die Burg in Bled (Veldes), Mali grad in Kamnik (Stein), die Burg in Ljubljana (Laibach), die Burg von Slovenj Gradec (Windischgratz) bei Stari trg und die Burg von Ptuj (Pettau) sind

Beispiele dafür, dass es eine Verbindung zu davor existierenden altslawischen Gräberfeldern und vermuteten Siedlungen gab.

Neben Ausgrabungen bietet die Archäologie noch eine ganze Reihe anderer Untersuchungsmethoden. Auch in der Erforschung von Burgen und anderer Befestigungen der Feudalzeit werden die nicht invasiven Methoden der Fernerkundung und der Prospektion angewendet. Sie ermöglichen den Einblick in ein Objekt ohne Beschädigung und ohne Entfernung von Gebäudeteilen und archäologischen Kontexten, vor allem aber eine rasche Erkennung von Fundorten in ihrem räumlichen Kontext. Dieser Zugang wurde etwa angewendet bei der Erforschung der Turmhügelburgen und verwandten mittelalterlichen befestigten Anlagen auf dem Gebiet Sloweniens.

Viel zu wenig nützt die slowenische Archäologie in den bisherigen Untersuchungen von Burgen die Möglichkeiten, die die Applikation naturwissenschaftlicher analytischer Methoden für die Erforschung von Materialien und Technologien bietet, für die Datierung sowie Gewinnung und Interpretation von Daten über Umwelt, Ernährung, Wirtschaftstätigkeiten, Demographie, Hygiene und ähnliches. Zum Teil sind die Archäologen bei der Interpretation der Felddaten auch zu zurückhaltend. Nicht selten geben sich die Archäologen mit Illustrationen und mit der Bestätigung von Daten aus geschriebenen Quellen mit bereits entdeckten Architekturresten und Artefakten zufrieden, statt diese mit der auf materieller Quellen basierenden Mikrogeschichte der einzelnen Burgen und Burglandschaften zu ergänzen. Zahlreiche Beispiele von erfolgreichen Untersuchungen im Ausland – und allmählich auch in Slowenien – bieten zweifelsohne den Beweis dafür, dass die Auswertung der materiellen Überlieferung mit Hilfe archäologischer Methoden das Verständnis von Burgen als Architekturwerken und Gesellschaftsräumen stärkt.

S U M M A R Y

Slovenian archaeology and castle research

Like elsewhere in Europe, archaeological research of castles in Slovenia has a relatively long history. The first archaeological research of a castle on Slovenian soil was carried out in 1892 by Alfons Müllner, custodian of the Carniolan Provincial Museum at the time, who conducted excavations at Jama Castle (Lueg) near Postojna. These excava-

tions are also considered the first systematic archaeological research of sites from the late Middle Ages in the Slovenian territory.

Most archaeological excavations of late medieval sites, including castles, only began to gain momentum from the 1970s onwards, within the framework of monument protection measures carried out on architectural monuments in old town centres. The most extensive archaeological research of a castle in that period were the excavations at Celje (Cilli) Castle, which encompassed the entire architectural core of the castle as well as part of the western outer ward. Extensive excavations later took place at many other Slovenian castles, including Ljubljana (Laibach) Castle, Rihemberk (Reiffenberg) Castle, Mali Grad Castle in Kamnik (Stein), Stari Grad at Podbočje (Veste Landestrost Castle), Šalek (Schallegg) Castle, Ducal Court in Celje (Cilli), and Gornji Grad (Obermarburg Castle) in Maribor.

The significance of archaeological research of castles extends beyond establishing links between preserved and non-preserved walls or uncovering the remnants of former architectural phases and pertaining artefacts that facilitate insight into the former material reality of the residents of the castle. Of no less crucial importance is archaeology's contribution to the understanding of castles as strongholds and symbols of feudal power, as well as of previous settlements and uses of space. With the aid of archaeological data we can uncover concrete strategies and practices applied in the construction of feudal territories as well as the attitudes of the new power-holders towards local traditions which they would sometimes maintain, but more often replace with new ones. Bled (Veldes) Castle, Mali Grad Castle in Kamnik (Stein), Ljubljana (Laibach) Castle, Slovenj Gradec (Windischgratz) Castle and Ptuj (Pettau) Castle, for instance, are clearly linked to previous Old Slavic burial sites and presumable settlements.

Apart from excavations, archaeology disposes of a series of other research methods, including non-invasive methods of remote sensing and prospection, which are also widely used in investigating castles and other fortifications of the feudal times. They allow insight into a given building – without causing damage or having to remove any architectural remains and archaeological contexts – and, more importantly, a relatively rapid detection of archaeological sites within a wider spatial context. Such approach was, for instance, applied to the research of motte-and-bailey castles and other moated sites from the medieval period in the territory of the present-day Slovenia.

In the research of castles done so far, Slovenian archaeology has insufficiently explored the opportunities available through the application of scientific analytical methods to the investigation of materials

and technologies, as well as dating, collection and interpretation of data on the natural environment, diet, economic activities, demographics, hygiene, and so forth. This, among other things, leads us to the conclusion that archaeologists use too much restraint in interpreting field data. We are too often satisfied with employing newly discovered architectural remnants and artefacts for the mere purpose of illustrating and confirming the data from written

sources, instead of supplementing them with microhistories of individual castles and castlescapes based on material sources. Numerous examples of successful studies conducted abroad – and now gradually also in Slovenia – certainly reveal the potential of material remains and archaeological methods for understanding castles as architectural creations and social spaces.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 332.21:728.81(497.4)"653"

Prejeto: 2. 8. 2012

Matjaž Bizjak

dr. zgodovinskih znanosti, višji znanstveni sodelavec, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, ZRC SAZU, Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana
E-pošta: matjaz@zrc-sazu.si

Grad kot središče zemljiškega gospodstva (s posebnim ozirom na srednjeveško Kranjsko)

IZVLEČEK

Ena od ključnih funkcij gradov v srednjem veku je bila funkcija središča zemljiškega gospodstva. Avtor v prvem delu prispevka oriše vznik in razvoj mreže gradov s pripadajočimi zemljiškimi gospodstvi, v nadaljevanju pa se posveti posameznim značilnostim, ki so lastne gradu v omenjeni vlogi.

KLJUČNE BESEDE

grad, zemljiško gospodstvo, Kranjska, srednji vek

ABSTRACT

CASTLE AS THE CENTRE OF A SEIGNIORY (WITH A PARTICULAR FOCUS ON MEDIEVAL CARNIOLA)

One of the key functions of castles in the Middle Ages was that of being the centre of a seignior. In the first part of the article the author describes the emergence and development of the network of castles with adjacent seigniories, and in the continuation he focuses on some characteristics of castles in the aforementioned role.

KEY WORDS

castle, seignior, Carniola, Middle Ages

Srednjeveški grad je – gledano z vidika namembnosti – precej kompleksna tvorba. Zelo težko bi namreč uvedli tipologijo, s katero bi lahko gradove jasno razmejili glede na njihovo funkcijo; pri večini bi morali ugotavljati skupek oziroma preplet različnih funkcij, kot so: bivanjska, obrambna, upravna ... Verjetno bo držala domneva, da obstaja premo sorazmerje med pomembnostjo, starostjo in velikostjo gradu (pri čemer je treba vse tri dejavnike upoštevati skupaj, ne pa izolirano) ter številom funkcij, ki jih je združeval. Ta preplet funkcij v celoti prihaja do izraza, kadar govorimo o gradu kot središču zemljiškega gospostva, o vlogi gradu, ki se zdi v luči zgodovinskega razvoja teritorijev – tudi na ozemlju današnje Slovenije – ključnega pomena.

Nastajanje mreže zemljiških gospostev in gradov

Pojav zemljiških gospostev klasičnega srednjeveškega tipa, še posebej če se omejimo na ozemlje južno od Karavank oziroma Drave (zaradi specifičnega razvoja obalni pas slovenskega Primorja v tem prispevku v celoti puščam ob strani), umeščamo v drugo polovico 10. stoletja, v čas konsolidacije Svelega rimskega cesarstva na omenjenem ozemlju po zavrnitvi madžarskih vpadov. Pri tem so odločilno vlogo odigrale vladarske podelitve obsežnih kompleksov zemlje svetnemu in cerkvenemu visokemu plemstvu z namenom postopnega utrjevanja kraljeve oblasti na novopridobljenih ozemljih. Pravna podlaga tem podelitvam je bilo pojmovanje, da vsa neprilaskena zemlja pripada vladarju, pri čemer je frankovsko pravo (kot tudi druga germanska plemenska prava) kot legitimno lastnino priznavalo le tiste oblike, ki so ustrezale frankovski svobodni plemiški lastnini. Izven tega konteksta so se poleg neposeljenih predelov znašla tudi poseljena ozemlja, organizirana po sistemu kolektivne lastnine staroslovanskih žup.¹

S podelitvami zaokroženih omejenih teritorijev oziroma obsežnejših zemljišč v odmeri določenega števila kraljevskih hub so nastajala teritorialna zemljiška gospostva. Njihovo izoblikovanje na novopodeljenih ozemljih je predstavljalo tako reorganizacijo že (večinoma šibko) kultiviranih predelov kot tudi kolonizacijo neposeljenih območij.²

V tem času običajni sistem izgradnje zemljiškega gospostva je grad uporabljal kot kristalizacijsko središče, od koder so organizirali in nadzorovali agrarno proizvodnjo, izvajali kolonizacijo ter nenazadnje upravo, sodstvo in obrambo pripadajočega teritorija. Obenem je služil kot rezidenca zemljiškega gospoda, oziroma, v primerih podelitev starim zemljiškim posestnikom, predvsem cerkvenim knezom z jedrno posestjo v drugih deželah, kot sedež njihovega

namestnika oziroma upravnika. Kot logična posledica tega je v 10. in 11. stoletju na današnjem slovenskem ozemlju vzniknila mreža gradov z osnovno funkcijo upravnega središča teritorialnega zemljiškega gospostva.³

Vilfan je tako pred desetletji domneval, da je bilo na Kranjskem sredi 11. stoletja sedem obsežnih teritorialnih gospostev s pripadajočimi centralnimi gradovi: ozemlje severno od Save, praktično od izvira Save Dolinke do Kokre, s središčem v Kranju, ki je pripadalo vsakokratnemu mejnemu grofu, med Kokro in Trojanami razprostirajoče se kamniško gospostvo Weimar-Orlamündskih, ob zahodni meji od severa proti jugu ležeča blejsko gospostvo briksenske in loško freisinške škofije ter cerkniško-loško gospostvo oglejskega patriarha, (pozneje spanheimsko) ljubljansko gospostvo v osrednjem delu Ljubljanske kotline in manjše gospostvo starejših svobodnih gospodov Turjaških.⁴ Vsaj kar zadeva velika gospostva cerkvenih knezov, mu lahko brez nadaljnega pritrdimo. To so edina izmed omenjenih gospostev, katerih začetki so iz objektivnih razlogov zadovoljivo dokumentirani; vsa so nastala šele med koncem 10. in sredo 11. stoletja z obsežnimi kompaktnimi, čeprav v več zaporednih korakih realiziranimi podelitvami kronske zemlje.⁵ Tudi domneva o obsežnem mejnogrofovskem kranjskem gospostvu se zdi utemeljena; med argumenti zanjo na prvem mestu gotovo stoji še mnogo pozneje izpričana meja kranjskega deželskega sodišča.⁶

Pač pa so novejša raziskave Petra Štiha razkrile precej bolj zapleteno posestno strukturo svetnih velikašev. Na območju ljubljanskega gospostva, ki so ga v obsegu, kot ga pozna Vilfan, predvsem z dedovanji in menjavami zaokrožili šele Spanheimi v prvi polovici 12. stoletja, so se v stoletju pred tem nahajale vsaj posesti grofov Vovbrških in Bogenških, gospodov iz Tarcenta oziroma Machlanda ter potomcev furlanskega grofa Werihena, ki je leta 1001 prejel polovico Gorice.⁷ Tudi na ozemlju južno od tod, na Dolenjskem, viri 11. stoletja izkazujejo vsaj tri manjša gospostva posvetnih plemičev: Engelbera Turjaškega ter nekih Anza in Ruodperta.⁸

Vladarske podelitve svetnemu plemstvu so očitno, kar nenazadnje dokazuje tudi darovnica za Anza v obsegu treh kraljevskih hub prvenstveno na ozemlju štirih vasi,⁹ v obsegu podeljene posesti vsaj precej variirale, če že niso bile na splošno bistveno

¹ Vilfan, *Zemljiška gospostva*, str. 108.

² Prav tam, str. 109.

³ Kos, *Vitez in grad*, str. 18.

⁴ Vilfan, *Zemljiška gospostva*, str. 116–117.

⁵ Štih, *Izvor škofijske posesti*, str. 35 sl.; Blaznik, *Škofja Loka*, str. 11–16; Bizjak, *Urbarji briksenske škofije*, str. 47–49.

⁶ Zontar, *Zgodovina Kranja*, str. 74–76.

⁷ Štih, *Dve notici*, str. 22–40.

⁸ Prav tam, str. 24–26.

⁹ MGH, DH IV 43, (Kos, *Gradivo III.*, št. 201).

*Blejski grad z jugozahodnim delom pripadajočega ozemlja (gospostva) leta 1775
(original hrani Škofjski muzej Brixen).*

manj obsežne od podelitev cerkvenim knezom. Verjetno ne bomo daleč od resnice z ugotovitvijo, da je bil obseg podelitve vsaj v grobem odvisen od statusa prejemnika. Na to kažejo nekatere ohranjene darovnice iz širšega prostora, katerih obseg se giblje med 3 in 10 kraljevskimi hubami za ne podrobneje opredeljene (beri: nižje) svobodne plemiče in med okoli 20 in 30 kraljevskimi hubami za grofe.¹⁰ Vsaj kar zadeva Kranjsko, je do takšnih podelitev prihajalo tudi že pred prvimi podelitvami škofijam, poleg tega so lahko svetna gospodstva nastala tudi po drugi poti (npr. staroslovanske podlage).¹¹ Morda je po poti postopnega zaokroževanja nastalo tudi obsežno kamniško gospodstvo, ki je oprijemljiveje dokazljivo šele v andeški dobi (nekako po letu 1140)¹² in ga po sklepanjih na podlagi genealoških dejstev prek Weimar-Orlamündskih (1044–1070) vlečemo do Sempt-Ebersbergov na začetek 11. stoletja.¹³ Vsekakor današnje stanje raziskav izkazuje določene vrzeli v poznavanju posestne strukture na Kranjskem v 11. stoletju, ki je bila očitno precej bolj pisan konglomerat domačih posestnikov različnega statusa ter germanskega, predvsem bavarskega plemstva in cerkvenih knezov, kot si običajno pred-

stavljamo.¹⁴

Jasnejšo sliko lahko podamo za 12. stoletje, ko je ob omenjeni, razmeroma konstantni posesti cerkvenih knezov prišlo tudi do ozemeljskih zaokrožanj predvsem grofovskih in nekaterih svobodnoplemičskih rodbin. V tem času so svoj položaj na Kranjskem utrdili grofje Ortenburški z gospodvi Kamen in Waldenberg. Kamniško gospodstvo so nasledili grofje Andeški, ki so pod svojo oblastjo združili tudi gospodstvo Kranj, Vovbržani so iz oglejske cerkniške posesti »izločili« fevdno gospodstvo Lož, na Dolenjskem oziroma v t. i. Marki se je na obsežnem ozemlju ustalila veja štajerskih svobodnih gospodov Puchsov, ki se je začela imenovati po Višnji Gori, na njihovo posest sta se ob ogrski meji navezovala spanheimsko kostanjeviško in bogensko krško gospodstvo, v Posavskem hribovju južno od Save pa je nastalo gospodstvo Svibenskih.

Predvsem na tem ozemlju (v okviru cerkvenih gospodstev nekoliko manj) se je sočasno začela ta dopolnjena mreža gradov še dodatno gostiti na račun ministerialnih gradov, ki so v procesu fevdalne cepitve postopno prerasli v središča manjših samostojnih gospodstev nižjega plemstva. Pravica dovoljevanja gradnje gradov, ki je sprva pripadala vladarju (t. i. gajski regal), je v 12. stoletju v praksi postopno prehajala na dinastično plemstvo, ki je odslej na svojem ozemlju postavljalo gradove po lastni volji, obenem

¹⁰ MGH, DH II 346, DK II 32, DK II 134, DH IV 43, DH IV 45, DH IV 135 (Kos, Gradivo II., št. 302, 309; III., št. 35, 68, 84, 201, 202, 230).

¹¹ Glej Vilfan, *Zemljiška gospodstva*, str. 107–108.

¹² Glej Štih, *Kranjska v času Andeških grofov*, str. 11–13.

¹³ Hauptmann, *Nastanek in razvoj Kranjske*, str. 91; Štih, *Kranjska v času Andeških grofov*, str. 11–13; Grafenauer, *Srednjeveška kolonizacija*, str. 16–17.

¹⁴ Kot dodaten primer naj služi podelitev točneje neopredeljene dedne posesti na Kranjskem bavarskega vojvode Welfa IV. briksenski škofiji med letoma 1070 in 1073; glej Bizjak, *Urbarji briksenske škofije*, str. 47–48.

pa gradnjo dovoljevalo tudi svojim ministerialom.¹⁵ Ta proces je privedel do precejšnje zgotovitve mreže gradov predvsem v vzhodnem in osrednjem delu Kranjske, kjer so bile posesti svetnega dinastičnega plemstva. Na ortenburških, andeških, spanheimskih in višnjegorskih tleh so že v 12. stoletju vzniknili ministerialni gradovi: Waldenberg v Lipniški dolini, Wartenberg pri Stražišču, Smlednik, Novi grad nad Kokro, Gutenberg nad Tržiško Bistrico, Limberk, Mengeš, Lebek in Gamberk v Zasavju, Jeterbenk, Osterberg in Falkenberg v okolici Ljubljane, na Dolenjskem pa še Mehovo, Lihtenberk, Kravjek, Mirna, Prežek, Cretež, Hmeljnik, Raka ter morda tudi že Črnomelj v Beli krajini.¹⁶

V manjši meri so ministerialni gradovi nastajali na ozemlju v cerkveni lasti. Ta gospostva so bila praviloma teritorialno sklenjena in je njihovi upravi običajno zadoščal centralni grad.¹⁷ Redki primeri navadno pozneje niso prerasli v samostojna gospostva.¹⁸ Vendar se tudi cerkveni gospodje niso mogli povsem otresti samovoljnih ministerialnih, še posebej odvetniških gradenj (tj. gradov, ki so jih na njihovi posesti postavili škofjski odvetniki oziroma njihovi ministeriali), ki so jih le s težavo (ali pa sploh ne) sankcionirali (Dušan Kos, denimo, dopušča možnost odvetniških gradenj za gradove Goričane, Jeterbenk, Polhov Gradec in Slepšek na domnevno freisinskih tleh ter Gorenji Mokronog na krških).¹⁹

V bistvenih potezah je bil proces nastajanja ministerialnih gradov zaključen do zadnje četrtine 13. stoletja. Njegovo gonilo je bila predvsem kolonizacija do tedaj še neposeljenega ozemlja.²⁰ S postopno kultiviranim in tudi na druge načine pridobljenim ozemljem, ki so ga ti ministerialni gradovi obvladovali, so sčasoma preraščali v dedne rodbinske rezidence oziroma t. i. »izvirne gradove« (ker so po njih plemiške rodbine prevzemale imena)²¹ in kot taki postajali središča sprva majhnih, a postopno

rastočih raztresenih ministerialnih gospostev.²² Njihov razvoj in obstojnost sta bila podvržena bistveno intenzivnejši dinamiki, kot jo lahko opazujemo pri starejših, teritorialnih gospostvih. Razmeroma hitro so lahko vznikala in propadala, se združevala in cepila ter širila oziroma izgubljala teritorij; pač vzporedno z genezo ministerialnih oziroma poznejših nižjeplemiških rodbin. V skladu s tem se je spreminjal tudi status ministerialnih gradov.

Značilno je, da so vsi ti gradovi v poznem srednjem veku (v 14. in 15. stoletju) na različne načine (izumrtje rodbin, prodaja, zaplemba in drugo) večinoma postali deželnoknežji in s tem središča deželnoknežjih (bodisi habsburških, goriških ali celjskih – v končni fazi seveda samo še habsburških) gospostev in uradov.²³

Rezultat razvoja ob koncu srednjega veka je bil približno tak: funkcijo središč velikih teritorialnih gospostev so ohranili le najpomembnejši gradovi cerkvenih knezov (nadškofov, škofov), redki ministerialni gradovi so prerasli v središča večjih plemiških gospostev, in še to praviloma kot deželnoknežji fevdi, večina gradov – tako manjših kot večjih – pa je tvorila mrežo upravnih središč sicer raztresene, vendar zelo obsežne deželnoknežje posesti, ki jo lepo ilustrira seznam ohranjenih reformiranih urbarjev za kranjsko deželnoknežjo posest, ki so nastali v letih 1493–1499: Bela Peč, Radovljica, Novi grad v Kokri, Smlednik, Križe, Kamnik – deželsko sodišče, Gamberk, Jablje, Svibno, Polhov Gradec, Logatec, Planina, Prem, Postojna, Vipava, Kočevska Reka, Kostel, Mehovo in Žumberk.²⁴

Grad kot središče gospostva – funkcije in pojavnne oblike

V okviru zemljiškega gospostva je grad služil kot utrjena postojanka, kjer je bila nastanjena posadka, ki je skrbela za upravo (nemoteno delovanje agrarnega sektorja, pobiranje, skladiščenje, prodajo in transport donosov), vzdrževanje reda na ozemlju gospost-

¹⁵ Kos, *Vitez in grad*, str. 19–20.

¹⁶ Prav tam, *passim*.

¹⁷ Prav tam, str. 20.

¹⁸ Eden takih primerov fevdalne drobitve je rodbina Loških vitezov, ki so v 13. stoletju opravljali gradiščanske in oskrbniške funkcije na škofjeloškem ozemlju freisinskih škofov. Proces razkrajanja matičnega teritorialnega gospostva in nastajanja novega, ministerialnega znotraj njega je dokumentiran v vrsti poravnjav med sprtima stranema. Med drugim so si Loški vitezi lastili vsako deseto novo kolonizirano hubo na ozemlju Loškega gospostva, lovsko in gozdno pravico ter celo določene pravice na treh loških gradovih. Freisinskim škofom je sicer v končni fazi uspelo zaježiti razkroj gospostva, vendar šele postopno, s tem da so ministerialom določene uzurpacije delno in začasno priznavali ter čakali na ugoden trenutek za rigoroznejše ukrepe, kakor tudi z odkupi uzurpirane posesti. Blaznik, *Škofja Loka*, str. 49–53.

¹⁹ Kos, *Imago iustitiae*, str. 31–32.

²⁰ Kos, *Vitez in grad*, str. 23.

²¹ Prim. Kos, *Med gradom in mestom*, str. 13.

²² Prim. Meyer, Rodung, Burg und Herrschaft, str. 44, 59.

²³ Za ilustracijo navajam dva primera: Gamberk so okoli leta 1200 zgradili andeški ministeriali Galli, pozneje je dal ime njihovi stranski veji Gallenbergom ter postal njihov »izvirni« grad in središče gospostva, dokler ga niso Gallenbergi leta 1351 prodali Habsburžanom ter je postal središče deželnoknežjega gospostva in manjšega deželskega sodišča (glej Bizjak, Gallenberški listinski arhiv, str. 255 sl.; isti, *Ratio facta est*, str. 130–131; Kos, *Vitez in grad*, str. 122–127). Gutenberg je sredi 12. stoletja zgradila veja andeških ministerialov Kokrških in se začela imenovati po njem, ob koncu 13. stoletja, v času tirolske uprave na Kranjskem, je postal deželnoknežji, in sicer sprva v neposredni upravi, okoli leta 1420 pa so ga Habsburžani podelili v fevd Lambergom, ki so si na njem uredili upravno središče svojih posesti (glej Bizjak, Gutenberg in Briksenska posest, str. 260 sl.; Kos, *Vitez in grad*, str. 131–135).

²⁴ Glej Umek, Reformirani urbarji, str. 312; Juričič Čargo in Znidaršič Golec, *Vodnik po urbarjih*, str. 124, 130; Kos, *Urbarji za Belo Krajino*, str. 20–21.

*Blejski grad s severnim delom pripadajočega ozemlja (gospodstva) leta 1775
(original hrani Škofjski muzej Brixen).*

va (sodstvo in represija) ter obrambo pred zunanjimi grožnjami.²⁵ Kot tak je grad v gospodstvu običajno zasedal strateško središčno lego. To je še posebej očitno pri starih, načrtno zgrajenih teritorialnih gospodstvih. Grad je bil običajno postavljen ob sotočju rek, nedaleč od glavne prometne žile, morda na njenem križišču, in je obenem predstavljal stičišče sistema lokalnih, gosposočinskih poti oziroma cest.²⁶

Manj pogosto ali zgolj slučajno so imeli takšno centralno lego ministerialni gradovi z majhnimi raztresenimi gospodstvi. Izjemoma se je dogajalo, da so tudi večji in pomembnejši gradovi sčasoma – kot posledica zastavljanja in prodaje posameznih delov pripadajoče posesti ali zaradi reorganizacije – izgubljali naravno središčno lego nasproti ozemlju, ki so ga nadzorovali. Tako je, denimo, v 15. stoletju v okviru gospodstva kamniškega Spodnjega gradu (obenem kamniškega deželjskega sodišča) spadala posest v sicer proti gradu oziroma mestu gravitirajoči, a ne ravno v neposredni bližini ležeči Tuhinjski dolini.²⁷

Funkcija središča zemljiškega gospodstva se je vsekar izražala tudi v grajski arhitektonski zasnovi oziroma v izrabi grajskega areala. Ta se ni omejevala zgolj na najosnovnejše bivanjske in fortifikacijske ali morda reprezentativne elemente, temveč je nujno vključevala prostore, namenjene shranjevanju zemljiških donosov (zalog), upravi ter sodstvu in represiji.

V vseh tovrstnih gradovih so bile pisarne (omenjajo se npr. v Škofji Loki),²⁸ kjer so izstavljali listine, pa tudi vodili knjigovodstvo zemljiškega gospodstva (urbarje, obračune) in poslovno korespondenco (predvsem komunikacijo s centralno upravo, tj. v primeru deželnoknežjih in cerkvenoknežjih gospodstev). V okviru uprave je sodilo tudi vzdrževanje reda na ozemlju gospodstva in s tem v zvezi izvajanje patrimonialnega, lahko tudi deželjskega sodstva. V blejskem gradu se denimo omenja »soba, v kateri so sodili kmetom«.²⁹ Sestavni del takšnih gradov so bile tudi grajske ječe, kjer so skušali zdraviti podložniško nepokorščino. Za Škofjo Loko imamo izpričan dokaj dovršen sistem kaznovanja, in sicer so delinkvente ob prvem prestopku zapirali v mestni stolp, ob ponovni kršitvi pa v grajski stolp, kar je bila očitno hujša kazen.³⁰

Občuten del poslopij v grajskem kompleksu je bil namenjen shranjevanju kmetijskih pridelkov oziroma donosov zemljiškega gospodstva, ki so bili namenjeni tako preskrbi grajskih prebivalcev, tj. nameščencev zemljiškega gospodstva, kot tudi začasnemu skladiščenju in nadaljnjemu transportu v rezidenco zemljiškega gospoda ter nenazadnje skladiščenju za prodajo. V vseh gradovih se omenjajo kleti, vinske kleti, na Bledu tudi klet za mleko,³¹ in kašče (včasih tudi po več; v Škofji Loki posebna kašča za oves, poleg tiste za krušna žita).³²

²⁵ Prim. Merisowsky, *Burg und Herrschaft*, str. 126–129.

²⁶ Izraziti primeri so npr. Ljubljana, Kranj, Škofja Loka in Bled.

²⁷ Prim. Bizjak, *Ratio facta est*, str. 129–130.

²⁸ Bizjak, *Srednjeveški obračuni freisinške škofije* 6, str. 155.

²⁹ Leben, *Prenova blejskega gradu*, str. 104.

³⁰ Blaznik, *Upori loških podložnikov*, str. 67.

³¹ Leben, *Prenova blejskega gradu*, str. 105.

³² Bizjak, *Srednjeveški obračuni freisinške škofije* 4, str. 121.

Seveda pa se poslopja, povezana z upravo gospo-
postev, niso nujno omejevala na grajski kompleks.
Kadar govorimo o gradu kot središču gospodstva,
moramo imeti pred očmi celotno upravno infra-
strukturo; v tem sistemu je grad predstavljal opera-
tivno središče. Sem sodijo sistem poti do vseh delov
gospodstva, sistem dodatnih utrd, ki so služile ob-
rambi, ter sistem gospodarskih in upravnih poslopij
(pristave, desetinski dvori, kašče, mitninske po-
staje), ki so bila dostikrat postavljena na posamez-
nih oddaljenejših lokacijah. Tako je škofjeloško
gospodstvo imelo dodatno kaščo na Poljanah (za
zbiranje pridelkov iz Poljanske doline),³³ v okviru
klevevskega gospodstva se omenjajo vinske kleti v
Beli Cerkvi in Šmarjeti³⁴ ipd.

Z gradom in gospodstvom je upravljala stalna
posadka, ki je bila v skladu s potrebami – velikostjo
gospodstva – večja oziroma manjša, njena struktura
pa je bila bolj ali manj razvejana. V začetnih fazah
razvoja, pri manjših gospodstvih tudi pozneje, je bila
celotna uprava poverjena gradiščanu, ki je združeval
tako vojaško kot upravno vodstveno funkcijo. Pone-
kod že v 13., na splošno pa v 14. stoletju se je
uprava večjih gospodstev diferencirala v smeri izlo-
čanja posebne gospodarsko-upravne funkcije, ki je
bila poverjena uradniku z nazivi: kaščar, kletar,
ključar ali preprosto oficial oziroma uradnik. Ta je
skrbel za donos gospodstva, tj. za podložniške dajatve
in kolonizacijo, ter za gosposčinske finance in
knjigovodstvo.³⁵ Vrhovna uprava gospodstva, ki je
običajno zajemala tudi vojaško-obrambno sfero, je
bila poverjena oskrbniku, ki je v nekaterih pomemb-
nejših gospodstvih nosil naziv glavarja,³⁶ kar je bilo
dostikrat povezano z združenjem oskrbniške, ka-
ščarske in sodne funkcije v eni osebi. V takšnih
gospodstvih – če so imela razvejano obrambno mrežo
– se je naziv gradiščana ohranil pri načelnikih do-
datnih gradov.³⁷

Poleg tega je lahko grajska uprava premogla še
enega ali več pisarjev, sodja (nekakšen eksekutivni
organ sodišča), lovskega mojstra, ki mu je bilo lahko
podrejenih več lovcev, ipd. Ni nujno, da so vsi ti
uslužbenci bivali na gradu, nekateri nižji so bili
nastanjeni na hubah in dvorih. Med take gotovo
sodijo župani, prvotno načelniki vaše samouprave,
ki so jih večja gospodstva pritegnila v svojo admi-
nistracijo kot predstojnike zemljiških uradov.

Drugi vidik dislociranja upravnih funkcij z gradu
je povezava z urbano (tržno ali mestno) naselbino.
Razvoj urbane naselbine v povezavi z gradom je
logična posledica razvoja.³⁸ V okviru grajskega area-
la se je zaradi centralne funkcije, ki jo je imel za
gospodstvo, in potreb, ki jih je razvilo privilegirano
grajsko prebivalstvo, razvila obrtna dejavnost. Sča-
soma je utesnjen prostor znotraj grajskega obzidja
postal pretesen za rastočo obrt, ki se je morala
preseliti z gradu, običajno v njegovo neposredno
bližino, pod vznožje grajskega hriba ipd.; kakršna
koli resnejša proizvodnja je za obratovanje tako ali
tako potrebovala vodno silo.³⁹ Prav tako so gradovi,
praviloma locirani ob prometnih poteh in s cen-
tralno lego znotraj gospodstva, predstavljali idealen
prostor za trgovanje. Združenje teh dveh neagrarnih
dejavnosti je običajno privedlo do formiranja urbane
naselbine, ki se je pod pokroviteljstvom zemljiškega
gospoda – ki ji je tudi omogočil formalno-pravno
delovanje – z gradom običajno zlila v enoten or-
ganizem. To se odraža v enotni fortifikaciji in pre-
nosu posameznih funkcij – ne le obrtnih, temveč
tudi upravnih, skladiščnih in konec koncev celo re-
zidenčnih, tj. bivalnih – z gradu v mesto. Kot pri-
mer spet navajam Škofjo Loko z obzidjem, ki za-
jema mesto in grad, obrtni obrati (mlini, kovačnice
in ostalo) in glavna gosposčinska žitnica (kašča) pa
so bili v mestu.

Nekateri manjši trgi, katerih dejavnost je bila
osredotočena predvsem na potrebe gradu, so bili z
njegovim zatonom postopno degradirani v ruralne
naselbine. To se zelo očitno pokaže pri trgu Svibno,
ki je nastal pod istoimenskim gradom. Njegovo
usodo so postopno zapečatili habsburška zablembo
in izgon gospodov Svibenskih z matičnega gradu,⁴⁰
izguba prometne vloge na račun konkurenčnih Ra-
deč in dokončno propad gradu. Do sredine 18.
stoletja se je trg povsem prelevil v agrarno nasel-
bino.⁴¹

V nekaterih primerih pa do razvoja urbane na-
selbine sploh ni prišlo oziroma se je njen razvoj na
določeni točki ustavil. V to kategorijo bi lahko
uvrstili sicer v novem veku kot trg titulirani Turjak,
za katerega pa domnevna obrtna oziroma trgovska
dejavnost v virih ni izpričana.⁴² Nasprotno lahko v
srednjem veku v nekaterih drugih vaseh, ki so bile v
neposredni bližini gradu, zaznamo intenzivno
obratno dejavnost. Tako se na primer na Bledu v 14.
stoletju v vasi Grad pod gradom omenjajo kovač,
čevljar, tkalec in krznar, ki so bili sicer formalno

³³ Blaznik, *Škofja Loka*, str. 260.

³⁴ Bizjak, Srednjeveški obračuni freisinske škofije 2, str. 72.

³⁵ Prim. Bizjak, *Ratio facta est*, str. 141–142, 180–181.

³⁶ Npr. v Škofji Loki (Blaznik, *Urbarji freisinske škofije*, str. 59), na Bledu (Gornik, *Bled v fevdalni dobi*, str. 121) ali v Kostanjevici (Komac, *Kostanjeviški kastelani*, str. 100).

³⁷ Npr. v Loškem gospodstvu na Zgornjem stolpu na Kranclju in na Starem gradu pod Lubnikom (Wildenlack), Blaznik, *Zgornji stolp*, str. 79–85.

³⁸ Kosi, *Zgodnja zgodovina*, str. 19–20.

³⁹ Prim. Meyer, Landwirtschafts- und Handwerksbetriebe, str. 30–32.

⁴⁰ Kos, *Vitez in grad*, str. 224.

⁴¹ Golec, *Družba v mestih in trgih*, str. 734–735.

⁴² Prav tam, str. 734.

Razvaline srednjeveškega gradu Waldenberg nad Radovljico (foto: Miha Preinfalk, 2008).

nastanjeni na hubah.⁴³ Do razvoja v trg iz objektivnih razlogov nikoli ni prišlo. Spet drugod na takšen razvoj opozarja posestna struktura v vaseh pod gradom. V oči zbode situacija v dveh vaseh v neposredni bližini dveh gradov, ki sta predstavljala središči dveh uradov nekdanjega ortenburškega radovljiškega gospostva – Waldenberg in Kamen. Tako v Lipnici, ki leži pod prvim, kot v Begunjah, ki so v bližini drugega, je skoraj izključno prevladujoča oblika zemljiške posesti oštat (*Hofstatt*) in ne običajna huba.⁴⁴ Takšna posestna struktura je značilna za tržne in mestne naselbine ter kaže na izrazito neagrarno komponento v gospodarstvu teh dveh vasi. Do formalnega razvoja v trg tudi tu ni prišlo.

Pri obravnavi vpliva gradu – središča gospostva – na nastanek urbanih naselij velja opozoriti še na socialni vidik. Pri procesu tovrstne urbanizacije ne gre zgolj za sistematičen prenos centralnih točk v kulturni pokrajini, temveč tudi za s tem neposredno povezane spremembe v družbenem položaju prizadetega prebivalstva. Jasno je, da je vznik in razvoj urbanih naselbin privabljal obrtnike in trgovce iz sosedstva in okoliških, včasih tudi nekoliko oddaljenejših dežel,⁴⁵ pa vendar ne gre dvomiti, da je začetno jedro obgrajskih trgov in mest tvorilo lo-

kalno prebivalstvo. Pri tem so v okviru zemljiškega gospostva potencialni vir predstavljali t. i. pridvorni hlapci, ki so sprva obdelovali bližnje zemljišče pod neposredno upravo. Z opuščanjem pridvornega gospodarstva in rastočo potrebo po obrtni dejavnosti na gradu in v njegovi neposredni bližini so se postopno prelevili v obrtnike in se ob morebitnem oblikovanju urbane naselbine povzpeli do trškega oziroma meščanskega statusa. Ševeda je treba ta zaradi nazorosti precej poenostavljen oris jemati s precejšnjo mero previdnosti ter pri tem upoštevati zapletenost in dolgotrajnost omenjenega procesa ter precej bolj heterogeno sestavo nastajajočih urbanih naselbin. Posebno previdnost terja pomanjkljiva dokumentiranost geneze urbanega sloja v virih, ki jo raziskovalci v zadnjem času premoščajo predvsem z razlago osvobajanja osebno odvisnega prebivalstva prek cenžualnega statusa.⁴⁶

Vsekakor je grad kot središče zemljiškega gospostva v tem procesu urbanizacije odigral tudi vlogo katalizatorja družbenih sprememb, konkretno družbenega dviga (čeprav morda majhnega) dela sloja z dna družbene lestvice v sloj (v končni fazi) osebno svobodnega meščanstva. V tem lahko prepoznamo značilno srednjeveško razvojno načelo dolgotrajnega socialnega preobrata, ki ga lahko vedno znova opazujemo pri različnih segmentih družbe.

⁴³ Bizjak, *Urbarji briksenske škofije*, str. 66; Pleterski, *Župa Bled*, str. 104–105.

⁴⁴ ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 246, Reformirani urbar za gospostvo Radovljica iz l. 1498, pag. 33; 100–101.

⁴⁵ Kosi, *Zgodnja zgodovina*, str. 80.

⁴⁶ Dichler, *Rechtgeschichte*, str. 338 sl.; Kosi, *Zgodnja zgodovina*, str. 81–82.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana
AS 174 – Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 246. Reformirani urbar za gospostvo Radovljica iz l. 1498.

OBJAVLJENI VIRI

Bizjak, Matjaž (ur.): *Urbarji briksenske škofije 1253–1464*. Thesaurus memoriae. Fontes 3. Srednjeveški urbarji za Slovenijo 5. Ljubljana: Založba ZRC, 2006.

Bizjak, Matjaž (ur.): Srednjeveški obračuni freisinške škofije 2. Obračuni gospostev Škofja Loka 1399–1401 in Klevevž 1395–1400. *Loški razgledi* 53 (2006), str. 315–368 (29–78).

Bizjak, Matjaž (ur.): [Srednjeveški obračuni freisinške škofije] 4. Obračuni gospostva Škofja Loka 1439–1442. *Loški razgledi* 55 (2008), str. 435–458 (105–126).

Bizjak, Matjaž (ur.): Srednjeveški obračuni freisinške škofije 6. Obračuni gospostva Škofja Loka 1477–1487. *Loški razgledi* 57 (2010), str. 385–412 (153–178).

Blaznik, Pavle (ur.): *Urbarji freisinske škofije*. Viri za zgodovino Slovencev 4. Srednjeveški urbarji za Slovenijo 4. Ljubljana: SAZU, 1963.

Kos, Franc (ur.): *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku I–V: 500–1246*. Ljubljana: Leonova družba, 1902–1928.

Kos, Dušan (ur.): *Urbarji za Belo Krajino in Žumberk (15.–18. stoletje)*. Viri za zgodovino Slovencev 13. Novejši urbarji za Slovenijo 1. Ljubljana: SAZU, 1991.

Heinrici II. et Arduini diplomata. Ur. H[arry] Bresslau, H[ermann] Bloch. Monumenta Germaniae historica. Diplomata regum et imperatorum Germaniae III. Hannover: Hahn, 1900–1903.

Heinrici IV. diplomata. Ur. Dietrich von Gladiss. Monumenta Germaniae historica. Diplomata regum et imperatorum Germaniae VI/1, 2. Hannover: Hahn, 1978.

Conradi II. diplomata. Ur. H[arry] Bresslau, H. Wibel, A. Hessel. Monumenta Germaniae historica. Diplomata regum et imperatorum Germaniae IV. Hannover: Hahn, 1909.

LITERATURA

Bader, Karl Siegfried, in Dilcher, Gerhard: *Deutsche Rechtsgeschichte. Land und Stadt – Bürger und Bauer im Alten Europa. Enzyklopädie der Rechts- und Staatswissenschaft*. Berlin etc.: Springer, 1999.

Bizjak, Matjaž: Gallenberški listinski arhiv in rodbinska genealogija. *Zgodovinski časopis* 65, 2011, str. 248–291.

Bizjak, Matjaž: Gutenberg in Briksenska posest vzhodno od Tržiške Bistrice. *Ad Fontes. Otoprepčev zbornik* (ur. Darja Mihelič). Ljubljana: Založba ZRC, 2005, str. 255–269.

Bizjak, Matjaž: *Ratio facta est. Gospodarska struktura in poslovanje poznosrednjeveških gospostev na Slovenskem*. Thesaurus memoriae. Dissertationes 2. Ljubljana: Založba ZRC, 2003.

Blaznik, Pavle: *Škofja Loka in loško gospostvo*. Škofja Loka: Muzejsko društvo, 1973.

Blaznik, Pavle: Upori loških podložnikov konec XV. in v začetku XVI. stoletja. *Loški razgledi* 2, 1955, str. 65–70.

Blaznik, Pavle: Zgornji stolp na Kranclju in Stari grad pod Lubnikom ter njuni gradiščani. *Loški razgledi* 3, 1956, str. 79–87.

Golec, Boris: *Družba v mestih in trgih Dolenjske in Notranjske od poznega srednjega veka do srede 18. stoletja*. Doktorska disertacija (tipkopis). Ljubljana, 1999.

Gornik, Franc: *Bled v fevdalni dobi*. Bled: Zavod za napredek turizma Bled, 1967.

Grafenauer, Bogo: Srednjeveška kolonizacija in izgradnja fevdalne oblasti vzhodno od Kokre na Gorenjskem. *Kamnik 1229–1979. Zbornik razprav s simpozija ob 750-letnici mesta* (ur. Jože Zontar e. a.). Kamnik: Kulturna skupnost Kamnik, 1979, str. 14–18.

Hauptmann, Ljudmil: *Nastanek in razvoj Kranjske*. Razprave in eseji 45. Ljubljana: Slovenska matica, 1999.

Juričić Čargo, Danijela, in Žnidaršič Golec, Liličana: *Vodnik po urbarjih Arhiva Republike Slovenije. Zvezek 2: Urbarji v upravnih in rodbinskih fondih ter v delu fonda Terezijanski kataster za Kranjsko*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2009.

Komac, Andrej: Kostanjeviški kastelani in njihove veje v 13. in 14. stoletju. *Vekov tek. Kostanjevica na Krki 1252–2002. Zbornik ob 750. obletnici prve listinske omembe mesta* (ur. Andrej Smrekar). Kostanjevica na Krki: Krajevna skupnost Kostanjevica na Krki, 2003, str. 97–109.

Kos, Dušan: *Imago iustitiae. Historični sprehod skozi preiskovanje, sojenje in pravo pri plemstvu v poznem srednjem veku*. Zbirka ZRC 3. Ljubljana: Založba ZRC, 1994.

Kos, Dušan: *Med gradom in mestom. Odnos kranjskega, slovenjštajerskega in koroškega plemstva do gradov in meščanskih naselij do začetka 15. stoletja*. Zbirka ZRC 1. Ljubljana: Založba ZRC, 1994.

Kos, Dušan: *Vitez in grad. Vloga gradov v življenju plemstva na Kranjskem, slovenskem Štajerskem in slovenskem Koroškem do začetka 15. stoletja*. Ljubljana: Založba ZRC, 2005.

- Kosi, Miha: *Zgodnja zgodovina srednjeveških mest na Slovenskem. Primerjalna študija o neagrarnih naselbinskih središčih od zgodnjega srednjega veka do 13. stoletja*. Thesaurus memoriae. Opuscula 1. Ljubljana: Založba ZRC, 2009.
- Leben, Nika: *Prenova Blejskega gradu skozi stoletja. Blejski grad. 1000 let prve omembe* (ur. Marko Vidic). Bled: Muzejsko društvo 2011, str. 99–127.
- Merisowsky, Mark: *Burg und Herrschaft – Ein Blick in die spätmittelalterliche Praxis. Die Burg. Wissenschaftlicher begleitband zu den Ausstellungen »Burg und Herrschaft«*. Deutsches Historisches Museum, Berlin 25. Juni–24. Oktober 2010 (ur. Ulrich Großmann in Hans Ottomeyer). Dresden: Sandstein Verlag, 2010, str. 126–133.
- Meyer, Werner: *Landwirtschafts- und Handwerksbetriebe auf mittelalterlichen Burgen der Schweiz. Burg und Schloß als Lebensorte in Mittelalter und Renaissance* (ur. Wilhelm G. Busse). (= Studia Humaniora. Düsseldorfer Studien zu Mittelalter und Renaissance 26). Düsseldorf: Droste Verlag, 1995, str. 19–34.
- Meyer, Werner: *Rodung, Burg und Herrschaft. Ein burgenkundlicher Beitrag zur mittelalterlichen Siedlungsgeschichte. Burgen aus Holz und Stein. Burgenkundliches Kolloquium in Basel 1977* (ur. Maria-Letizia Heyer-Boscardin). (= Schweizer Beiträge zur Kulturgeschichte und Archäologie des Mittelalters 5). Olten und Freiburg im Breisgau: Walter-Verlag, 1979, str. 43–80.
- Pleterski, Andrej: *Župa Bled. Nastanek, razvoj in prežitki*. Dela 1. razreda SAZU 30 (= Dela Instituta za arheologijo 14). Ljubljana: SAZU, 1986.
- Štih, Peter: *Dve notici za najstarejšo zgodovino Ljubljane*. *Zgodovinski časopis* 56, 2002, str. 7–42.
- Štih, Peter: *Izvor in začetki škofijske posesti na današnjem slovenskem ozemlju. Blaznikov zbornik* (ur. Matjaž Bizjak). Ljubljana – Škofja Loka: Založba ZRC, 2005, str. 35–48.
- Štih, Peter: *Kranjska v času Andeških grofov. Groffe Andeško-Meranski. Prispevki k zgodovini Evrope v visokem srednjem veku (Die Andechs-Meranier. Beiträge zur Geschichte Europas im Hochmittelalter)*. *Zbornik razprav z mednarodnega znanstvenega simpozija (Kamnik, 22.–23. september 2000)* (ur. Andreja Eržen in Toni Aigner). Kamnik: Zveza kulturnih organizacij Kamnik, 2001, str. 11–37.
- Umek, Ema: *Reformirani urbarji deželnoknežjih gospostev na Kranjskem*. *Zgodovinski časopis* 36, 1982, str. 311–320.
- Vilfan, Sergij: *Zemljiška gospostva. Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog 2. Družbena razmerja in gibanja* (ur. Pavle Blaznik e. a.). Ljubljana: DZS, 1980, str. 75–239.
- Žontar, Josip: *Zgodovina mesta Kranja*. Ljubljana: Muzejsko društvo za Slovenijo, 1939.

Z U S A M M E N F A S S U N G

Die Burg als Zentrum der Grundherrschaft (mit besonderer Berücksichtigung Krains im Mittelalter)

Mit der Einführung der Organisation von Grundherrschaften auf dem slowenischen Gebiet im 10. und 11. Jahrhundert kam es zum ersten Aufkeimen eines Burgnetzes in merkbarem Ausmaß. Als ein Burgtypus – ein universell befestigtes Gebäude des mittelalterlichen Europa mit Wohn- und Verteidigungsfunktion – setzte sich somit die Burg als Verwaltungszentrum durch.

Die ersten Burgen dieser Art auf dem slowenischen Gebiet, denen man in den Quellen seit dem Beginn des 11. Jahrhunderts begegnet, waren Zentren von großen abgerundeten Territorialherrschaften, die auf Grundlage von umfangreichen Gebietsschenkungen durch den Herrscher entstanden waren. Nur wenige Burgen existierten bereits als Zentren von Königsschenkungen (z. B. Bled), die meisten wurden aber von den neuen Besitzern, Bischöfen bzw. reichsunmittelbaren Kirchenfürsten aus Salzburg, Aquileja, Freising und Gurk sowie von weltlichen Dynasten, den Grafen von Heunburg, Ortenburg, Weichselburg, Görz und Andechs auf den erworbenen Besitzungen neu errichtet.

Dieses zunächst dünne Netz begann sich im 12. und 13. Jahrhundert zu verdichten und wegen der festen Häusern von Ministerialen, die im Prozess der Feudalteilung allmählich zu Zentren von kleineren selbständigen Herrschaften des niederen Adels wurden. Durch die Jahrhunderte verloren einige von ihnen mit dem Aussterben von Geschlechtern die Funktion der s. g. Stammburgen – als Zentren der Grundherrschaft eines Geschlechtes. Die meisten gingen bis zur Mitte des 15. Jahrhunderts in die Herrschaft des Landesfürst über und übernahmen die Rolle als Zentren landesfürstlicher Herrschaften bzw. grundherrschaftlicher Ämter. Im Spätmittelalter war das slowenische Gebiet reich mit Burgen übersät, die als Zentren der Grundherrschaften bzw. ihrer Teile, der grundherrschaftlichen Ämter fungierten.

Im Rahmen der Grundherrschaft diente die Burg als befestigter Stützpunkt, wo eine Burgbesatzung stationiert war, die sich einerseits um die Verwaltung kümmerte (ungestörtes Funktionieren des Agrarsektors, Einsammlung, Lagerung, Verkauf und Transport von Einnahmen), um die Erhaltung der Ordnung auf dem Herrschaftsgebiet (Gerichtbarkeit und Bestrafung), andererseits auch um die Verteidigung nach außen. Die Burg war auch als zeitweiliger Residenzort des Grundherrn gedacht, der mit größerem oder kleinerem Gefolge im Rahmen der regelmäßigen Aufenthalte auf den Besitzungen oder auf diversen Reisen hier Station machte. Auf der Burg als Wohnort der privilegierten Schichten und als Zentrum des agrarischen Hinterlandes oder in ihrer unmittelbaren Umgebung konzentrierten sich die nichtagrarischen Tätigkeiten, vor allem diverses Handwerk und Handel, was gewöhnlich zur Bildung einer urbanen Siedlung (Stadt oder Markt) vor oder unter der Burg führte. Dieser natürliche Prozess wurde in verschiedenen Fällen auf diversen Entwicklungsstufen gestoppt. Bei den am meisten fortentwickelten Formen kam es zur »Verschmelzung« der Stadt und der Burg, die gemeinsam als Verwaltungszentrum des Territoriums und der Grundherrschaft gediehen, wobei einzelne Verwaltungsfunktionen von der Burg in die Stadt übersiedelten. In den diametral entgegengesetzten Fällen wurde der Entwicklungsprozess schon in der Anfangsphase aufgehalten, es kam nicht zur Entstehung eines Marktes, bzw. er verfiel nach kurzer Zeit; er lässt sich nur aus den Erwähnungen einer größeren Zahl von Handwerkern auf einem bestimmten Platz errahnen bzw. auf der Grundlage von erkennbarer Parzellenpläne.

S U M M A R Y

Castle as the centre of a seigniority (with a particular focus on medieval Carniola)

With the introduction of the seigniorial system in the 10th and 11th centuries, the Slovenian territory obtained the first contours of what was to become a substantial network of castles. This facilitated the establishment of one type of castle – which may roughly be described as a universal, fortified structure of medieval Europe with a residential-defensive function – i.e. castle as administrative centre.

The first such castles were documented in the Slovenian territory at the beginning of the 11th century and served as centres of large, territorially complete seigniories which were formed through donations of vast territories assigned by sovereigns. Whereas a few castles already existed as centres of royal seigniories (e.g. Bled), most of them were constructed on newly acquired lands by new owners, i.e. prince-bishops from Salzburg, Aquileia, Freising and Gurk, and secular dynasts, Counts of Heunburg, Ortenburg, Weichselberg, Gorizia and Andechs.

The initially thin network of castles began to grow denser in the 12th and 13th centuries, largely owing to ministerial castles which, in the process of feudal divisions, were gradually transforming into centres of minor independent seigniories of lower nobility. Over centuries some families would die out and their castles would lose the function of so-called original castles – centres of family seigniories; nevertheless, a good part of them passed under ducal authority by the mid-15th century as centres of ducal seigniories or land offices. Thus, by the late Middle Ages the Slovenian territory was studded by a dense network of castles serving as centres of seigniories or land offices as their parts.

Within the framework of a seigniority, the castle served as a fortified post where troops were stationed which would, on one hand, take care of the administration (smooth operation of the agrarian sector, collecting, storing, selling and transporting crops), as well as maintain order within the boundaries of the seigniority (judicature and application of laws) and defence from outside attacks. The castle would also serve as occasional residence of the seignior and his smaller or larger retinue during his regular rounds of the property or various journeys. Non-agrarian activities, especially crafts and trade, concentrated at or in the immediate surroundings of the castle as residence of the privileged and centre of the agrarian hinterlands. This usually resulted in the formation of an urban settlement (town or market town) in front or below the castle. In some instances this natural development process came to a halt at different stages of development. Its most advanced forms involved the »fusion« of the town and the castle into a single administrative centre of the territory and seigniority, and the transfer of some administrative functions from the castle to the town. In diametrically opposed instances, said process was nipped in the bud, preventing the market town from being formed at all or rendering its existence very short-lived; the latter may be inferred from indications of a larger number of craftsmen in a certain location or on the basis of land subdivision.